

הקווקז גירה תמיד את הדמיון, אזרביג'אן עם סיפוריהם של הכוזרים שהתגיירו והיהודים ההרריים ששמרו על המסורות המיוחדות להם. גרוזיה היא קולכיס - ארץ גיזת הזהב במיתולוגיה היוונית, בגרוזינית: Sakartvelo - ארץ של נופים מרתקים וכנסיות עתיקות בצד קהילה יהודית עתיקת יומין. ארמניה, ארץ של מנזרים עתיקי יומין, הצופה אל פני האררט וסיפור תיבת נח, ארץ שמלכיה הראשונים נמנו על בית הורדוס. מסע מרתק בן 16 יום אל ערש התרבות האנושית. נפגוש כאן את היהדות ואת הכוזרים הבאים בשעריה, את הנצרות שעשתה דריסת רגל ראשונה במרחבי הקווקז ואת האיסלאם שנבלם על-ידי הכוזרים שמנעו את התקדמותו לאירופה. ארצות על דרך המשי, שכל הכובשים הגדולים בהיסטוריה באו בשעריהן וכפו את מרותם.

הקווקז הוא אחד האזורים הצבעוניים ביותר הן במראות הטבע שלו והן בנוף האנושי. שטחו 440,000 קמ"ר. הים האזובי והים השחור נמצאים במערב והים הכספי נמצא במזרח ובין שניהם הקווקז. הים הכספי במזרח מפריד בין הקווקז למדינות המוסלמיות של מרכז אסיה: איראן, אפגניסטאן, אוזבקיסטן, טורקמניסטאן, תג'יקיסטאן, קירגיזסטאן וקזחסטאן. מערב סין הוא הגבול המזרחי של מרכז אסיה.

כל האזור האדיר הזה הכולל את כל המדינות המוסלמיות במרחב – לא כולל את המזרח התיכון – גודלו כ-7 מיליון קמ"ר - כגודל ארצות הברית ואוכלוסייתו מגיעה גם כן למימדים ענקיים של כ-250 מיליון.

בהיסטוריה האנושית הקווקז היה נקודת מיפגש בין מזרח למערב - בין אסיה לאירופה. דרכו נדדו עמים ושבטים ורובם השפיעו על הקווקז או הושפעו ממנו. בגלל מיקומו והסובלנות הדתית שלו, הקווקז שימש מקום מקלט לשבטים ולקבוצות נרדפים.

המדינות הקיימות בקווקז מתחלקות למדינות נוצריות, שקיבלו ראשונות את הנצרות, לבין הערבים מובילי האיסלאם שבכוח החרב השתלטו על הקווקז והצליחו להשליט את האיסלאם על חלקים מן הקווקז. חלקים אחרים נשארו דבקים בנצרות. אלה גם אלה נכבשו על-ידי הערבים:

המדינות הנוצריות הן:

1 גרוזיה - הגובלת במערב בים השחור, בדרום בטורקיה ובארמניה ובמזרח באֶזֶרְבַּאיג'אן.

2 ארמניה - הגובלת בדרום באיראן ובטורקיה, בצפון בגרוזיה ובמזרח באזרבייג'אן.

המדינות המוסלמיות הן:

1. **אזרבייג'אן** - שבמזרחה הים הכספי, בדרומה איראן, בדרומה ובמערבה ארמניה ובצפונה גרוזיה.

2. צפונה מהרי הקווקז הגדול בין הים הכספי במזרח לבין הים השחור במערב שולטת למעשה רוסיה, שבשליטתה דגסתאן (המוסלמית), שהיא מדינה אוטונומית רוסית, צ'צ'ניה (המוסלמית), שאינה מצליחה לקבל עצמאות אוטונומית, אינגוּשְׁטִיָה, אוּסְטִיָה הצפונית (נוצרים אורתודוקסים אמני גילוף עץ וכסף), קַבְרַדִינוֹ-פֶּלְקֶנְיָה (מוסלמים), קרצ'יב-צ'רקסיה (המוסלמית). האוטונומיה של אֶפְחָנְיָה (רוב מוסלמי) - בקרן הצפונית-מערבית של גרוזיה לחופי הים השחור.

בשנת 1988 פרצה מלחמת דמים בין ארמניה לאזרבייג'אן בעקבות דרישתה של ארמניה לצרף אליה את חבל נַגֶ'רְנוֹ קְרַאבַּאך. המלחמה שנמשכה חמש שנים גבתה עשרות אלפי קרבנות ונטעה שינאה תהומית בין שני העמים, לא לפני טרנספר אדיר מימדים שהעולם לא התעניין בו. הארמנים כבשו בסופו של דבר את נגורנו קארבאך. האזרים עשו טרנספר ל-300,000 ארמנים שסולקו לארמניה מטריטוריות אזריות. הארמנים סילקו מתחומם ומאזור המריבה בנגורנו-קראבאך מעל 200,000 אזרים, שהפכו לפליטים המתגוררים בעיקר בבאקו וסביבותיה. יישבו אותם בבתי מלון ובמעונות נופש. בתי קולנוע ובתי מלון הפכו למגורי פליטים.

אזור הסיור שלנו נקרא 'טרנס קווקז' וכולל את המדינות: אזרבייג'אן, ארמניה וגרוזיה. היה ניסיון לאחר התפוררות רוסיה הצארית להקים את הפדרציה של הטרנס-קווקז. בשנת 1936 התפרקה הפדרציה וברית המועצות הקימה את הרפובליקות של אזרבייג'אן, ארמניה וגרוזיה. עמים קטנים יותר קיבלו מעמד אוטונומי (כמו דגסטאן למשל, אך השליטה היא בידי הרוסים כמובן)

הקווקז מתחלק לשלושה חלקים:

1. קדם קווקז – המרגלות הראשיים של הרכס הצפוני והמישורים והגבעות שמצפון.
1. הקווקז הגדול - הרכס הראשי שהוא עמוד השדרה לחבל כולו; הוא מתמשך לאורך של 1,200 ק"מ מצפון מערב לדרום מזרח. רובו מתנשא לגובה של 4,000 מ' מעל פני הים. השיא בהרי אֶלְבְּרוס, שגובהם 5,633 מ' מעל פני הים. רוחב הרכס המרכזי 180-32 ק"מ.
2. הרי עבר הקווקז – מדרום לקווקז הגדול – כוללים את הקווקז הקטן ואת הרי ארמניה.

הקווקז הקטן ממשיך במקביל לקווקז הגדול. הוא בנוי מערכת קמטים ושברים מסובכת. שיאו (הר גֶ'מִיש) מגיע רק ל-3,724 מ'. רמת ארמניה היא געשית והר אראגאץ, שגובהו 4,090 מ'.

נהרות

הנהרות (קובאן, ריוני, אינגורי) הנשפכים לים האזובי וליים השחור הם שופעי מים וזאת מן הטעם שהרי המערב משופעים בגשמים רבים מ-2,500 מ"מ – 3,000 מ"מ בשנה. שיאי ההרים מכוסים בקרחונים ובשלג עד. במזרח הפונה לים הכספי כמות המשקעים אינה עולה על 300-350 מ"מ בשנה.

הנהרות הנשפכים לים הכספי מן הקווקז הם קומה, טֶרֶק וקוֹרָה.

מפלי המים מאפשרים להשתמש בהם להקמת מפעלים הידרו חשמליים.

הגדולה בימות היא ימת סוון (1,400 ק"מ ומימיה משמשים לשרשרת של תחנות חשמל.

מחצבים

הקווקז עשיר במחצבים שהחשובים בהם הם הנפט והגז הטבעי והמנגן. הנפט מרוכז בעיקר באזור בקו, גרוזני ומיקופ. יש גם מרבצים של נחושת, אלומיניום, פחם, מלח וחומרי בנייה (שיש). במורדות הצפוניים של הקווקז הגדול יש מקורות עשירים של מים מינרליים ולידם מקומות מרפא נודעים (פיטיגורסק, קיסלובודסק עוד)

הים הכספי הוא אחד ממאגרי הנפט הגדולים בעולם. באקו נחשבה מאז ומתמיד לעיר הנפט שסיפק בעיקר את הצרכים של ברית המועצות. בשנים האחרונות אזרבייג'אן עושה מאמץ גדול לפתח את שאיבת הנפט ואת שיווקו. היא באה בקשרים עם חברות רב לאומיות, הבטוחות שתוך כמה שנים אזרבייג'אן תעבור את כוויית הודות לרווחים מהנפט. באוגוסט 2001 נחתם הסכם בין חברות הנפט לאזרבייג'אן להנחת צינור נפט באורך של 1,730 ק"מ שיתחיל מבאקו, יעבור דרך טיביליסי, בירת גרוזיה, ומשם ימשיך עד לחופי טורקיה והים התיכון.

העמים

הקווקז נחשב למקום המורכב ביותר מבחינה אתנית ולשונית. עמים רבים הותירו בקווקז את שרידיהם. בהיסטוריה האנושית הקווקז היה נקודת מפגש בין מזרח למערב - בין אסיה לדרום מזרח אירופה. דרכו נדדו עמים ושבטים ורובם השפיעו על הקווקז או הושפעו ממנו. בגלל מיקומו והסובלנות הדתית של תושביו, הקווקז שימש מקום מקלט לשבטים ולקבוצות נרדפים. מצד שני, כל כובש שביקש להיכנס למרכז אסיה ו/או להודו חייב היה לעבור את הקווקז ולהשאיר בו את רישומו החיובי או השלילי.

את האוכלוסייה המקורית מחלקים בדרך כלל לשלוש קבוצות עיקריות:

1. **קבוצה אינדי-קווקזית**, שאליה משתייכים הגרוזינים, האבחזים, האדיגאים, הצ'רקסים, הקאבארדינים, הצ'צ'נים והאינגושים. הטיפוס הגזעי הנפוץ בקבוצה הזאת נחשב לטיפוס המקורי של הגזע הלבן.
2. הקבוצה ההודו-אירופית המיוצגת על-ידי הארמנים, האוסט'ינים, הכורדים, הטל'שים, הטאטים ומספר נוסף של עמים קטנים אחרים;
3. קבוצת העמים הטורקיים, שאליה משתייכים האזרים, הקומיקים, הנוגאים, הבלקרים, והקוצ'איבים.

במאה וחמישים השנים האחרונות נוספו גם מיעוטים גדולים של רוסים ואוקראינים.

סטטיסטיק בגרוזיה ובאבחזיה יש ריכוז גדול בעולם של מאריכי ימים.

לשונות

הלשונות הקווקזיות – כ-50% דוברים בהן – קיימות רק בקווקז כגון צ'רקסית, צ'צ'נית, אבחאזית. השאר דוברים בלשונות הודו-אירופיות. אומרים שהחלוקה בין החלק המזרחי לחלק המערבי של השפות ההודו אירופיות עברה בקווקז, כנראה במסגרת של נדודי עמים לאורך ההיסטוריה הקדומה.

היסטוריה

מעצמות גדולות ביקשו תמיד להשתלט על הקווקז בגלל חשיבותו האסטרטגית כמדינת מעבר לפרס, להודו ולסין. תכופות נמחץ האזור על ידי הכובשים. תושבי הקווקז שמרו על זהותם ועל הרגשתם הלאומית ומרדו תכופות בכובשים. רק 2 מהמדינות – גרוזיה וארמניה – שמרו לאורך זמן על ישותן, גם בהיותן רפובליקות בברית המועצות.

הקווקז היה יעד כיבוש לאורך ההיסטוריה. מי שרצה לכבוש את פרס והודו, חייב היה להקדים ולכבוש את הקווקז. תושבי האזור היו אמונים על הכיבושים אבל גם על המרידות הרבות של תושבי הקווקז בפולשים.

ארמניה וגרוזיה היו היחידות שלאורך זמן שמרו על ייחודן ועד לתקופה הקומוניסטית הן שמרו על ייחודן וסטלין לא הצליח לבטל לעמים אלה את הכתב המסורתי כפי שעשה עם כל העמים האחרים.

כבר במאה ה-6 לפנה"ס ייסדו מתיישבים יווניים יישובים בחופי הים השחור של הקווקז, שעליו הילכו אגדות במיתולוגיה היוונית הקשורות בפרומיתאוס והארגונאוטים.

לאחר מכן שלטו בקווקז הפרסים

אלכסנדר מוקדון (מאה רביעית לפני הספירה)

הסלווקים והרומאים. ב-65 כבש אותה פומפיוס.

700 שנים נמשך המאבק בין הרומאים לביזנטים על השליטה בקווקז

ובין הביזנטים לפרסים והפרתים.

במאות ה-7-8 היה הקווקז זירת מאבק בין הערבים לבין הכוזרים (שבט תורכי).

הדת שרווחה בקווקז היתה הדת הזרטוסטרית, שעליה נעמוד בהמשך. לאחר מכן חדרה לקווקז הנצרות – הארמנים והגרזינים התנצרו לפני רומא וביזנטיון. נראה שבהשפעת הכוזרים התייהדו קבוצות בקווקז. כיבושי הערבים והפרסים הביאו את האיסלאם לאזרבייג'אן ולדגסטן ויותר מאוחר לצ'רקסיה ולאבחזיה.

בשנת 1063 המלך הסלג'וקי אלפ ארסלאן פלש לקווקז בניסיון לכבוש את המדינות הנוצריות – ארמניה וגרוזיה - ומשם את אסיה הקטנה. ב-1071 יצא למלחמה נגד הפאטמים, בדרכו לכבוש את דמשק נודע לו שהביזנטים פלשו לארמניה. אלפ ארסלאן יצא נגדם והיכה אותם מכה ניצחת ולקח בשבי את הקיסר הביזנטי. הניצחון פתח את אסיה הקטנה בפני שבטים תורכמנים רבים, עד שהפכו את אסיה הקטנה לתורכיה עד ימינו.

הכיבוש המונגולי

הכיבוש המונגולי ושל יורשיו במאות השלוש עשרה והארבע עשרה ולאחר הפגיעה הקשה שלהם בפרס ובבגדד, גרמה לכך שיהודים רבים מצאו מקלט בקווקז. המונגולים שהיו "שְׁמָנִים" (מאמינים ברוחות) ובודהיסטים נהגו תחילה בסובלנות כלפי דתות אחרות, אך בסוף המאה השלוש-עשרה וראשית המאה הארבע-עשרה עברו מרביתם של השליטים המונגולים לדת האיסלאם והם הובילו מהלכים של איסלום בכוח של יהודים ושל נוצרים.

האידיליה של היהודים באזרבייג'אן הייתה קצרה יחסית והמצב השתנה לרעה לאחר עלייתו לשלטון של עזאן ח'אן (1295-1304) שקיבל את האיסלאם. מאז התחילו תקופות של רדיפות ויהודים רבים מהאליטה החברתית והתרבותית של אזרבייג'אן התאסלמו. בגרוזיה חלקים מן העם התאסלמו בלחץ הכובשים.

פלישת המונגולים במאה ה-13 וקודמיהם הסלג'וקים הביאו להרס רב. במאות ה-14 וה-15 סבל האזור מכיבושיו של תימור לנג צאצא המונגולים שהשאירו אחריהם אדמה חרוכה. במאות ה-15 וה-16 נכבש הקווקז חליפות על-ידי העות'מנים ועל-ידי הפרסים.

הכיבושים של תימור לנג

1405-1336

תימור לנג – איש הברזל הפיסח - כובש מונגולי, מצאצאי ג'ינגיז ח'אן. שהפך בימינו להיות אבי האומה האוזבקית. לאחר שכבש את תורכסטן - המדינות של מרכז אסיה - החל לכבוש את העולם. בכל מקום שהגיע הותיר חורבן בפרס, תורכיה, רוסיה והודו. למרות הכול היה פטרונם של אומנים. היה זה מאבק בין נוודים לתושבי קבע. הכובשים השחיתו ערים, שטחי חקלאות, תעלות השקיה וניתקו דרכי מסחר. במשך שנים רבות היה הקווקז זירת מלחמות בין פרס לתורכיה. זאת גם הסיבה שיהודים חיפשו מקלט בערוצי ההרים הגבוהים. היהודים התפזרו בכפרים זעירים ולא היה קשר כמעט בין הכפרים ובין היהודים לבין עצמם. במאה השש עשרה היו פגיעות קשות ביהודי דרבנט שבדגסטאן וביהודי קובה שבאזרביג'אן. שבתי בן רבי אברהם שלמון כותב בספרו "תיקון יששכר" בשנת 1656 על הניתוק של היהודים ממצוות הדת.

נאדיר שאה (1686-1747) הכובש האכזר נלחם באימפריה העות'מנית בקווקז. נגד מושלים שסירבו לקבל את שלטונו הוא ערך מסע עונשין שהצטיינו באכזריות, חורבן ורצח. עשרות כפרים נהרסו עד היסוד, שדות נשרפו, כרמים ומטעים הועלו באש, המסחר והמלאכה פסקו....

נאדיר שאה (1686-1747) הכובש האכזר נלחם באימפריה העות'מאנית בקווקז. נגד מושלים שסירבו לקבל את שלטונו הוא ערך מסע עונשין שהצטיינו באכזריות, חורבן ורצח. עשרות כפרים נהרסו עד היסוד, שדות נשרפו, כרמים ומטעים הועלו באש, המסחר והמלאכה פסקו....

בשנת 1731 חיילי נאדיר שאה פגעו בכפר גוסארי או קוסארי, 12 ק"מ צפונית מערבית לעיר קובה, על גדות הנהר קוסאר צ'אי. הם גזרו על היהודים להמיר את דתם ולהתאסלם. מי שסירב נשחט. רבים נמלטו לקובה. במסע זה נהרסו גם הקהילות היהודיות של גולגאטה וקאלה צ'ראך. בכפר אחטי ליד ההר שארפלי הייתה קהילה יהודית קטנה. הכפר מרד בנאדיר שאה. הלוחמים שלו דרסו את ילדי המקום בפרסות הסוסים שלהם. יהודים נשחטו וגופותיהם הושלכו לנהר. חלק מהם המירו את דתם וחיו חיי אנוסים. במסתרים קיימו את הפולחן היהודי ובגלוי התנהגו כמוסלמים. לאט לאט הם נתמעטו בקרב המוסלמים ונקראו לזגינים. כנראה שגם קהילות נוספות נפגעו על ידי לוחמיו של נאדיר שאה. רבים מן היהודים נמכרו כעבדים.

במאה ה-17 הזעיקו הגרוזינים את פטר הגדול לעזרה. הרוסים ניצלו את ההזדמנות וכבשו את אזרביז'אן ואת דגסטאן. מאות אלפי צ'רקסים העדיפו להגר לתחומי הממלכה העות'מאנית על-פני שיעבוד לרוסים. כך הם מגיעים גם לארץ-ישראל. במאה העשירית נחלשו הן הח'ליפים והן הכוזרים. דבר זה איפשר לעליית כוחן של מדינות מקומיות ובמיוחד גרוזיה.

עם התפוררות הקיסרות הרוסית במלחמת העולם הראשונה קמו בקווקז מדינות עצמאיות, אולם לאחר כיבוש האזור על ידי הצבא האדום הוקמו רפובליקות סובייטיות של ארמניה, גרוזיה ואזרביז'אן. עמים קטנים יותר כמו דגסטאן, בלקריה, קיבלו מעמד של אוטונומיות. הצ'צ'נים הפכו לחלק מרוסיה ועל כך יצא רוגזם. המניע היה בעיקרו כלכלי ושליטה על צינורות הנפט שזרמו מבאקו דרך צ'צ'ניה לחלקי רוסיה.

בשנת 1942 פלשו הנאצים לקווקז והגיעו עד לגרוזני בצ'צ'ניה. כמה מעמי הקווקז - לרבות הצ'צ'נים - שיתפו פעולה עם הנאצים. לאחר הדיפת הגרמנים הגלו הרוסים מאות אלפים של משתפי פעולה.

היו שביקשו לזהות הקווקז עם גן העדן המופיע במקרא.
היו שציינו כי בקווקז נחתה תיבת נוח לאחר המבול.
היו שציינו כי אברהם אבינו יצא לכנען ממקום זה.
היו שציינו את הקווקז כמקום מגוריו של איוב.

המסורת שבפי יהודי הקווקז, שמוצאם הוא מעשרת השבטים, אשר הוגלו בשנת 720 לפני הספירה על-ידי שלמנאסר 'לחלח ולחבור לנהר גוזן ולערי מדי'. המסורת הזאת שמורה בידי יהודי דגסטאן, תְּדִיב אַזְרֵבִּיז'אן, גרוזיה וארמניה – על אף השוני וההבדלים שבין השבטים הללו – בלשונם, במראה הפיזי שלהם ובאורח חייהם. חוקרים רבים נטו לראות גרעין היסטורי אמיתי במסורת הזאת. לדעתם, גולי שומרון התפשטו ממדי אל ארצות אררט, חדרו אל הרי הקווקז ועד אַזְרֵבִּיז'אן ודגסטאן הגיעו.

בשנת 586 לפני הספירה הצטרפו אליהם גולי יהודה ובימי בית שני הצטרפו אליהם מהגרים מפרס ומדי, מכורדיסטאן וממלכות ישראל אשר בתְּדִיב. המסורת הזאת היא די קדומה. מתרגם התורה לארמית יונתן בן עוזיאל מפרש את דברי הנביא עמוס (7, ג), המדבר על העונש הצפוי לעם החוטא 'וְהִשְׁלַכְתָּהּ הַהֲרֻמוֹנָה' – ויגלון יתהון להלאה מן טורי הרמיני – ויגלה אותם להרי ארמניה. ירמיהו הנביא מדבר על אררט, מיני ואשכנז (נא, כז) – יונתן בן עוזיאל מפרש בארמית: ארעא דקרדו, משירית הורמיניה וחדיוב – ויגלה אותם לאדמת קורדיסטאן, במדינות ארמיניה ותְּדִיב – תְּדִיב הייתה ממלכה יהודית. בירושלים מציינים את שמות מלכי חדיב הלני המלכה ומונבז, שמלכו בימי הבית השני והתגייירו. הם הגיעו לירושלים ובנו בה ארמון מפואר. ממלכתם השתרעה בין הרי פרס מצפון ומזרח ונהר זַב הקטן בדרום. בירתה הייתה ארבל. בחלק מן הזמן הם היו משועבדים לפרתים. הם התגייירו בשנים 35-60 לספירה הם לחמו בצד היהודים בימי המרד הגדול. יוסף מתתיהו מספר עליהם. אחרי המאה הרביעית לספירה לא שומעים יותר על ממלכת חדיב. אנחנו למדים מסיפור זה שהיה ישוב יהודי בדרום הקווקז, בארמניה, בגרוזיה ובאַזְרֵבִּיז'אן שחי ופעל ברציפות עוד לפני תקופת בית שני.

במאות השנים של המלחמות בין הכוזרים לערבים התרופפו הקשרים בין קהילות היהודים ההרריים במזרח הקווקז לבין יהודי איראן ובקרב הקהילות של היהודים ההרריים התגבש מרכז רוחני של תלמידי חכמים, רופאים ואסטרולוגים. במאה ה-13 בפלישה המונגולית המרכז היהודי כבר קיים. באותה עת שינו השליטים המוסלמים את גישתם ליהודים. הם הבינו שאיסלום בכוח גורם ליהודים לברוח על נפשם. הם העדיפו להשאיר את היהודים ולגבות מהם מסים כבדים.

היהודים שהיו קרבתן של כל כיבוש ברחו מאזור השפלה אל ההרים המבודדים כדי למצוא מסתור מפני הכובשים. הניתוק ממרכזים יהודיים שמחוץ לקווקז הביא להידרדרות רוחנית של היהודים ההרריים ולניתוק ממצוות הדת.

היהודים הגיעו לקווקז על ידי הכובשים השונים. במערב הקווקז התגבשה יהדות גרוזיה ובמזרח הקווקז התגבשה אחת מעדות ישראל שנהוג לכנותה "יהודים הרריים".

יש המשערים שהישוב היהודי חדר לארמניה וגרוזיה בעיקר מממלכת חדיב KHADYAB, שמלכיה התגיירו בימי בית שני (מונבז והיליני המלכה אשתו). KHADYAB שכנה בגדה השמאלית של החידקל. בירתה ארבל (כיום ארביל בכורדיסטאן), מן הערים החשובות של ממלכת אשור. הממלכה הייתה כפופה לפרתים. מלך ארמניה כבש אותה מידי הפרתים אך פומפיוס החזיר אותה לפרתים בשנת 65 לספירה. בשנים 60-35 מלך בחדיב המלך איזאטס השני שקיבל יחד עם אימו הלני את דת ישראל עוד קודם עלותו לשלטון. אחריו מלך אחיו מונבז השני, שהיה כנראה המלך האחרון של ממלכת חדיב. המלכים הגרים קיימו קשרים טובים עם ירושלים והמקדש עד החורבן בשנת 70 לספירה. בני משפחתם לחמו לצד המורדים במרד הגדול. התלמוד מלא באגדות על המלכה הלני. הנצרות התפשטה אצלם בזמנים מוקדמים. הגמון נוצרי ישב בארבל עוד לפני הכיבוש הסאסאני הפרסי ב-226 לספירה. אחרי המאה ה-4 אין שומעים עוד על ממלכת חדיב.

כמו כן באו יהודים לקווקז בימי טיגראס מבית הורדוס ונמנו על מלכי ארמניה.

היהודים הגיעו לקווקז על ידי הכובשים השונים. במערב הקווקז התגבשה יהדות גרוזיה ובמזרח הקווקז התגבשה אחת מעדות ישראל שנהוג לכנותה "יהודים הרריים".

יהודי הקווקז המזרחי כינו את עצמם "דז'והור" (יהודים) והאוכלוסיה המקומית הלא יהודית כינתה את היהודים בשמות גנאי "יְהוּד" או "דז'והות", או כינו אותם בשם התורכי "דאג צ'ופוט (יהודי ההרים)".

הרוסים שכבשו את הקווקז בתקופה הצארית כינו את היהודים, מטעמים פוליטיים, בכינוי "טאטים", כדי לטשטש את הקשר של יהודי הקווקז לעם היהודי. פירוש השם "טאט" לא ידוע בבירור, אבל השם הזה מוזכר כבר במאה השמינית. יש הסבורים שהוא ניתן על ידי דוברי תורכית ככינוי למי שמוצאו פרסי או דובר בשפה הפרסית. החוקר ז'וז'ה סבור כי "טאט" הוא כינוי לעבד או לאדם משועבד, או לאדם שמוצאו פרסי.

האנתרופולוגים דחו את ההנחה שהיהודים בקווקז הם צאצאים של הכוזרים, שכבשו את הקווקז. הנושא עורר מחלוקת רבה בקרב היסטוריונים יהודים ולא יהודים, האם הכוזרים הם אבות אבותיהם של חלק מיהודי אשכנז.

כאמור, היו חוקרים שראו ביהודי הקווקז את צאצאי עשרת השבטים שגלו בשנת 722 לפני הספירה בגלות נבוכדנאצר, יש שקשרו אותם לגלות אשור בשנת 586 לפה"ס ופירשו את הפסוק במלכים ב יז, ו: "וישב אותם בחלח ובחבור, נהר גוזן וערי מדי". כלומר, הם ראו בקווקז כמקום גלותם של עשרת שבטי ישראל במאה השמינית לפני הספירה. מה שנקראים השבטים האובדים.

כידוע שבטי ישראל שגלו במאה השמינית לפני הספירה לא היו בקרבם כוהנים ולוויים, משום שהם היו קשורים למקדש בירושלים. אצל יהודי הקווקז לא היו כוהנים ולוויים. האם זה בא ללמד שהם מגלויות ממלכת ישראל? האם זה בא ללמד שהם צאצאים לגרים?

באמצע המאה התשע-עשרה כתבו יהודי דרבנט לגוברנטור הרוסי את הדברים הבאים:

כיוון שבקהילתנו אין אף אחד שמוצאו משבט אהרן שיוכל בעת התפילה בציבור לברך את ברכת אהרן העתיקה [ברכת כוהנים] ונודע לנו שבמבצר טמיר-חאן שורה מתגורר משנת 1844 יהודי מפלך קייב מפלך בוגוסלאב, ושמו פסח כגן, משמע שהוא משבט אהרן והוא יודע את מלאכתו ועשוי להיות מועיל לקהילתנו בעת התפילה בציבור.

הבקשה של יהודי דרבנט נדחתה על ידי הגוברנטור והכהן, ממוצא אשכנזי, לא הגיע לקהילה. לאחר הכיבוש הצארי הרבה צעירים יהודים גוייסו לצבא הרוסי, חלקם נחטפו בילדותם וגוייסו לצבא הצאר ("החטופים"). בתום שירותם הם נשארו בקווקז והקימו לעצמם בתי כנסת בקווקז וקיימו בו מנהגים מן הבית האשכנזי.

היהודים הקווקזים שראו את החיילים היהודים כשהם מתפללים והכוהנים שבקירבם מברכים את ציבור המתפללים בברכת כוהנים:

אלוהינו ואלוהי אבותינו ברכנו בברכה המשולשת בתורה הכתובה על ידי משה עבך, האמורה מפי אהרן ובניו כוהנים עם קדושך כאמור:

יברכך. ה'. וישמרך. יאר. ה' פניו אליך. ויחונך. ישא. ה'. פניו אליך. וישם. לך. שלום.

הכוהנים האשכנזים הסכימו לבוא לבית הכנסת של הקהילה העתיקה ולברך את המתפללים בברכת כוהנים.

יש חוקרים נוצריים שטענו כי היהודים בקווקז לא חזרו לארץ ישראל בימי עזרא ונחמיה ולא הושפעו מן היהדות שנוצרה בארץ ישראל. לכן אי אפשר להאשים אותם בהריגתו של ישו. בגלל הריחוק שלהם מירושלים הם יכלו לקבל בקלות את הנצרות ולהפיץ אותה בקווקז.

באחת השבתות ביקרתי בבית הכנסת בטיביליסי. בין מנחה למעריב של מוצאי שבת הקהל נוהג לצאת לחצר ולרחוב הסמוך עד שתצא השבת. לפתע הגיע למקום גרוזיני נוצרי שהיה בדרכו לקתדרלה 'ציון', השייכת לפטריארכיה הגרוזינית. הוא נעמד מול בית הכנסת, כרע ברך והצטלב. שאלתי אותו: "זה בית כנסת, אתה יודע?" "ודאי שאני יודע", אמר, "אני מודה לאלוהי היהודים, שבאו לגרוזיה והביאו איתם את הנצרות". באופן סמלי כל כך בית הכנסת נמצא בסמיכות לפטריארכיה.

עדות לקיומו של יישוב יהודי בקווקז כבר בימי בית שני נמצאת באוסף הכרוניקות "תולדות גרוזיה" ("כארתליס צ'חורק'בה") מהמאה השתים עשרה. הכרוניקות מבוססות על מסורות עממיות עתיקות.

בכרוניקה הגרוזית נאמר כי צבאות אלכסנדר מוקדון כשהגיעו למזרח גרוזיה הם מצאו בה ערים מאוכלוסות ביהודים.

על הקשר עם א"י מעידות תגליות ארכיאולוגיות שנמצאו בדגסטאן הכוללות כלי-חרס שמקורם בארץ ישראל ובסוריה.

בתלמוד הירושלמי (מגילה ד, הלכה ה) מהמאה הרביעית, מוזכר ר' שמעון ספרא דיטרבנט וסביר להניח כי מדובר בעיר דרבנט בדגסטאן, שנוסדה בסוף המאה השלישית על יסודות של יישוב עתיק.

יש סברה, כי רדיפות היהודים, האמגושים (הזרטוסטרים), הבודהיסטים והנוצרים בפרס ובמקומות אחרים גרמה לכך שהם ברחו ומצאו מקלט בקווקז בגלל הסובלנות הדתית שהייתה בקווקז.

מסורות של היהודים ההרריים דיברו על הגירה שלהם מפרס במאות הראשונות וזאת בגלל רדיפות. בספר בשם "יציאת ישראל מפרס ומדי", שנכתב עברית על ידי יהודי מקופה בשם פנחס בן נסים ונתפרסם בוונציה בשנת 1579, נאמר בין השאר:

בשנת 646 התגלה בפרס המן רשע שני. הוא העליל עלינו כאילו אנו, קומץ בני ישראל הנדחים בינות להרי מדי, מפיצים את דתנו בין הפרסים, שמספרם רב ככוכבי השמים וכחול אשר על שפת הים...

בעונותינו הרבים הטה השם את לבו של המלך [הפרסי] למען יאמין בדברי המן ולכל ערי המדינה הוצא צו שאנו בני אברהם, יצחק ויעקב, נמיר את דתנו... כלימה מכסה את פנינו בזוכרנו שרבים מאחינו ואחיותינו עברו בבושת פנים את הסף [התאסלמו]... אך רובם העדיפו מאסר, חרב וגלות. בין האחרונים היינו גם אנחנו, וכמו אבותינו שנדדו במדבר ממצרים ארבעים שנה, עברו את ים סוף וחצו את הירדן ובאו לכנען... אנו נדדנו רבות, חצינו ימים ונהרות והגענו לשלוה בארץ ההרים המגיעים לשמים...

למה יהודי הקווקז העדיפו לגור בערוצים הצרים שבין ההרים הגבוהים, קרוב למקורות המים? המיקום שהם בחרו לעצמם הגן עליהם הן מפני הנוודים שפגעו בתושבי המישורים והן מפני הצבא הפרסי שישב בעיקר בשפלה. כך קיבלו יהודי הקווקז את הכינוי "יהודים הרריים".

הניתוק של היהודים ההרריים איפשר להם לשמור על שפתם המקורית, השייכת לתחום הלשוני והתרבותי של יהודי פרס. הם נבדלו מן היהודים הגרוזינים שישבו במערב, אבל היהודים עדיין הצליחו להשפיע על סביבתם ולהיות מושפעים ממנה.

האידיליה של היהודים באזרבייג'אן הייתה קצרה יחסית והמצב השתנה לרעה לאחר עלייתו לשלטון של עזאן ח'אן (1295-1304) שהתאסלם. מאז התחילו תקופות של רדיפות ויהודים רבים מהאליטה החברתית והתרבותית של אזרבייג'אן התאסלמו כדי להינצל מן הרדיפות.

היהודים ההרריים ממוקמים בעיקר באזרבייג'אן ובדגסטאן.

אל הקווקז חדרה הנצרות ויש אומרים שיהודים שהתנצרו בקווקז היו אחד הגורמים שדחפו לכך. ארמניה וגרוזיה התנצרו עוד לפני רומא וביזנטיון. בהשפעת הכוזרים התגיירו כמה

מעמי הקווקז (אֶלְנִים). כיבושי הערבים הביאו לידי התאסלמות רבה, במיוחד באזרביג'אן ובדגסטאן. הרבה יהודים קיבלו עליהם לימים את האיסלאם וזאת כדי להישרד.

במשך שנים רבות היה הקווקז זירת מלחמות בין פרס לתורכיה. זאת גם הסיבה שיהודים חיפשו מקלט בערוצי ההרים הגבוהים. היהודים התפזרו בכפרים זעירים ולא היה קשר כמעט בין הכפרים. במאה השש עשרה היו פגיעות ביהודי דרבנט וביהודי קובה. שבתי בן רבי אברהם שלמון כותב בספרו "תיקון יששכר בשנת 1656 על הניתוק של היהודים ממצוות הדת.

במאה השמונה עשרה הפך הקווקז לזירת קרבות בין פרס, תורכיה ורוסיה. רוסיה ביקשה גישה לים הכספי. בשנת 1722 יצא פטר הגדול למסע כיבוש. הפרסים ויתרו לרוסים וגם התורכים נאלצו לוותר. השליט האמיתי באזור היו המושלים המקומיים שמרדו לעיתים קרובות.

קצין תותחנים בצבאו של פטר הגדול סרן גוסטאב גרבר כתב מחקר על הארצות והעמים לאורך החוף המערבי של הים הכספי. כך הוא כותב על היהודים:

היהודים גרים בכפרים שונים ליד דרבנט, ברוֹאֶטָאוּ בקוֹפֶה ובקייטאך. בשמאחה גם חיים מספר יהודים לצורכי מסחר. לשונם היא לשון הנפה שבה הם גרים, והרבנים או כלי הקודש מבינים גם לשון יהודית. בדומה לתושבים כפריים אחרים, היהודים מתפרנסים מחקלאות וגידול בקר. סוחרים הם בארמנים ובגרוזינים - ארמנים גנובים ושבוים, אך איסור זה נאסר על מי שחי תחת השלטון הרוסי. לוקחים מן היהודים יותר מיסים מאשר מן המוסלימים והם חייבים, כמו גם הארמנים, לשלם מס גולגולת. חלק גדול מיהודי המקום מייחסים עצמם לשבט בנימין, ואחדים בעצמם אינם יודעים מאיזה שבטים הם... הם גם עתה מדוכאים על ידי הממונים עליהם, ומשתמשים בהם לעבודות קשות, מלוכלכות ומזוהמות. היהודים החיים בקייטאך יש להם נשק משלהם, והנסיך משתמש בהם גם לצורכי מלחמה...

היהודים בנפות אלו מעונים כמו במקומות אחרים. כאשר אציל או נושא נשק מוסלמי אחר פוגש יהודי רכוב וזה אינו יורד מן הדרך, ולפי פקודתו של המוסלים אינו יורד מן הסוס, רשאי המוסלים להכות את היהודי כמה שנפשו חפצה, רק לא להרוג, היהודי אינו מעז להתלונן על כך.

מרכושם של היהודים משאירים להם רק אותה כמות הדרושה להם כדי לא למות
מרעב... מספרם של היהודים הולך וקטן...

שודדים היו פורצים לבתי כנסת ומוציאים כל דבר שנראה להם כבעל ערך. ואף
היו פותחים קברים לשם שוד התכריכים....

אם גנב שפרץ לבית יהודי שכח שם את הגרזן, אביו היה מתייצב בבוקר ודורש
את הגרזן ששכח בנו בלילה. היהודי מילא את הבקשה מבלי לומר מילה, מחשש
שיפגעו בו, במשפחתו ובמסחרו...

אם המושל ראה יהודי הולך ברחוב לבוש בבגד חדש וטוב, מיד היכה את היהודי
עד שנתן לו את בגדו וגם את הכסף אשר נמצא בביתו.

סורחאי ח'אן שליט נסיכות קאזי קומוך, פשט על העיר קובה וסביבותיה על מנת
לשחרר כביכול, את האוכלוסיה מעולם של השיעים הפרסים. הוא ציווה על
היהודים ועל הארמנים לשאת על חזיהם טלאי צהוב כדי שהמוסלמים לא יברכו
אותם בברכת שלום עליכם.

ציונות

המאבק על הדת הוסיף למתיחות שהייתה בין היהודים ההרריים ליהודים האשכנזים. מה
שאיחד את שתי הקהילות הייתה הפעילות הציונית. מחנכים אשכנזים ניסו ללמד את
היהודים ההרריים, שנפגעו מהיחס הפטרוני של האשכנזים.

ב-6 ביוני 1917 התכנסה בעיר גרוזני ועידה של כלל יהודי הקווקז ובראשם המהנדס
היהודי אליהו אניסימוב. הוועידה תמכה בשלטון הקומוניסטי. דובר על דרכים לקידום
רמתם התרבותית והכלכלית של היהודים ההרריים, דנו בבתי ספר יהודיים, בעבודה
חקלאית ובמעמדה של האישה.

הכיבוש הסובייטי גרם לפוגרומים נגד יהודים שהיו מעורבים בהם חיילים רוסיים
וקוזאקים. גם המוסלמים פגעו ביהודים.

ב-28 באפריל 1920 הוכרזה על ידי הסובייטים הרפובליקה הסובייטית האזרביג'נית,
שהצטרפה לרפובליקות הסובייטיות של ארמניה וגרוזיה. בינואר 1921 הוקמה הרפובליקה
של דגסטאן, שנכללה בתוך הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית.

היהודים ההרריים תבעו מהיק"פ - שייצג את היהודים בראשותו של זיאמא אוסטרובסקי - כי הם מבקשים שהחינוך היהודי ייעשה בלשון העברית ועוררו התנגדות רבה. בשנת 1920 הוקם בית ספר מיוחד לנשים הרריות ששפת הלימוד בו הייתה רוסית. בשנות השלושים הועבר האלף בית העברי ללטינית. הלשון הטאטית-יהודית קיבלה הכרה כאחת הלשונות הרשמיות של הרפובליקה הדגסטנית. יהודים רבים נשלחו למחנות בשל סטיות לאומניות. מספר בתי הספר שבהם למדו ילדי היהודים בטאטית יהודית הלכו ונסגרו ובמקומם קמו מוסדות שלימדו רוסית. גם הכתב של הטאטית יהודית הועבר לקירילית. הפעילות בלשון הטאטית יהודית הופסקה כמעט כליל.

מלחמת העולם השנייה - גבורה ושואה

הפלישה הגרמנית גרמה לכך שאלפי פליטים מאוקראינה ומרוסטוב ומפעלים סובייטיים על עובדיהם הועברו לקווקז. יהודים רבים באו עם הפליטים מבסרביה, קרים אודסה. היהודים ההרריים פתחו את ביתם בפני הפליטים. מספר פליט:

בטלולי הדרכים שלי ברוסיה בימי המלחמה, הגעתי באחד הימים בשנת 1941 לדגסטן. נשארתי תקוע בעיר דרבנט. האדם הראשון שפגשתי נתן לי כתובת של בית כנסת. הראו לי שם אדם אחד שאליו עלי לפנות. היה זה חבר ועדת העזרה לפליטים יהודים... היהודי כבן חמישים, נתן לי פתקה למלון.

ביולי אוגוסט פלש הצבא הגרמני לקווקז. הוא כבש את מחוז קובאן והתקדם מערבה לכיוון הים השחור, ומזרחה לעבר מרכזי הנפט החשובים של גרוזני ובאקו.

הצבא הרוסי נסוג ורק הודות לעזרה וסיוע נבלם הצבא הגרמני. לאחר הניצחון הרוסי בסטלינגרד התוכניות לכיבוש הקווקז השתבשו.

התוכנית הגרמנית באה לנתק את הרוסים ממקורות הנפט של הקווקז ולגרום לכניסתה של תורכיה למלחמה ובאמצעותם לכבוש את כל מדינות המזרח התיכון. הם ביקשו גם לנצל את השינאה של המוסלמים בקווקז לרוסים ולכרות ברית עם הקווקזים נגד רוסיה.

באזור קובאן כינסו הגרמנים יחידות מיוחדות, שכללו ערבים מן המזרח התיכון וזכו לתמיכה של המופתי הירושלמי חאג' אמין אל חוסייני. חייל ביחידה הזאת שנפל בשבי מספר:

כל הערבים שלנו היו יוצאי ארצות מזרח שונות: עבר הירדן, סוריה, פלסטינה, כל אחד מהם חיפש הרפתקאות פוליטיות, ולכל אחד הייתה תוכנית משלו. אחד הציע לגרש את האנגלים מעיראק, האחר הכין תוכנית להשמדת היהודים בפלסטינה, השלישי טיפח לו רעיון של ערכיסתן הגדולה.

עיתונאי סובייטי מספר, כי אלה היו זמן רב בגרמנית, למדו את הלשון הגרמנית, וסיגלו לעצמם מנהגים של חיילים, של דיפלומאטים ושל פרובקוטורים.

מרד פרו גרמני לא פרץ בקווקז ובחלק מן המקומות התארגנו פרטיזנים אנטי נאצים שלחמו בגרמנים, ביניהם היו גם לוחמים יהודים.

בכל פינה בין ההרים היו לוחמים יהודים רכובים על סוסים שלחמו בפאשיסטים המוסלמים המקומיים. הצעירים נלחמו בצבא האדום והמבוגרים נלחמו בכנופיות בעורף.

במסגרת שירותם בצבא האדום הוכיחו אומץ וגבורה רבה במאבקם באויב הנאצי. אליק מורדכייב טנקיסט הצליח להשמיד שני תותחים אנטי טנקים, השמיד בכינון ישיר ארבעה טנקים והרג עשרות גרמנים. כשהטנק שלו עלה באש הוא הסתער איתו על המפקדה הגרמנית והתפוצץ יחד עם עשרות קצינים גרמנים, בחינת תמות נפשי עם פלשתים. על התעוזה וההקרבה ששלו הוא קיבל את אות ההצטיינות על שם לנין, שהוא האות השני בחשיבותו בברית המועצות.

בשדה הקרב של סטלינגרד נלחמו בגבורה בחורים אמיצים מהקווקז נגד הנאצים, וביניהם שמאייב מהעיר קובה שעבר לבאקו. כשהמפקד שלו נהרג בקרב הוא תפס את הפיקוד ובקרב פנים אל פנים הוא הצליח להדוף את הגרמנים ולשחרר מידם את הכפר.

בין 150 היהודים שזכו באות גיבור ברית המועצות היו 2 יהודים הרריים - איסאי אלעזרוב ושאתיאל אברהמוב.

ערב הפלישה הגרמנית לקווקז הוציא ראש משטרת הביטחון הנאצי חוברת הדרכה מיוחדת על הקווקז ובה נאמר כי יש לראות ביהודים ההרריים וביהודים שמקורם באו - האשכנזים - כיהודים לצורך השמדתם.

בצרפת נתקלו הגרמנים בבעיית הגדרתם של יהודי אפגאניסטאן, בוכארה, איראן וגרוזיה ולאחר בדיקה מדעית, כביכול, נקבע שהם אינם שייכים לגזע היהודי אלא הם שבט הודו אירופי שקיבל את היהדות.

בלימת הצבא הגרמני הצילה למעשה את חייהם של יהודי הקווקז ואפילו ניתנה הוראה של אייכמן להשמיד את יהודי הקווקז, אך החיסול לא בוצע.

לאחר מלחמת העולם השנייה

מאז מלחמת העולם השנייה יש תהליך של יציאה מן הכפרים אל הערים הגדולות ורק מעט יהודים הרריים חיים עדיין בכפרים. הפיזור של יהודי הקווקז בערים השונות בברית המועצות ניתקה אותם מן המסורת. אלה שנשארו - והם הרוב - שמרו על המסורות אך, בניגוד לתקופה שלפני מלחמת העולם השנייה התחיל תהליך של התבוללות ונישואים עם נשים רוסיות, אוקראיניות. בדגסטן בשנת 1967 היו 20% נישואים של גברים יהודיים עם רוסיות ורק 7% נשים נישאו לרוסים. די נדיר הייתה התופעה של נישואים בין יהודים למוסלמים.

בתקופה הזאת הייתה התערערות של המסורת ומעמדו של הזקן במשפחה הולך ומתערער. מספרם של אלה שיכולים להיות חזנים, לערוך סדר פסח הולך וקטן. מספר בתי כנסת פחת, בעיקר בגלל פעולות של השלטונות נגד הדת, אבל בית הכנסת עדיין משמש מוקד לחיי החברה ואפילו אלה שמבקרים רק בחגים עדיין תומכים בבית הכנסת.

במשך שנים חיו יהודים תחת עלילות דם שהיהודים משתמשים בדם של מוסלמים במצות לפסח. בעקבות כל עלילה היו פוגרומים ופגעו ביהודים. מצב זה נמשך עד סוף המאה התשע עשרה למרות הכיבוש הרוסי. בשנת 1911 בכפר טארקי נעלמה ילדה ונפוצה שמועה שהיהודים חטפו אותה. מייד התפרצו ההמונים לבית הכנסת והרסו אותו, אך באמצע הפוגרום הופיעה הילדה בריאה ושלמה. בתקופת מלחמות האזרחים (1917-1921) הפכו הפגיעות ביהודים כתופעה נפוצה.

עם עלייתם לשלטון של הסובייטים נעלמו התופעות של האלימות אך לא נעלם המתח בין הלאומים השונים.

אחת התופעות המזעזעות התחוללה בקובה, שם נצטוותה כל כלה יהודיה שנרשמה ב'זגס' להופיע בפני רופא ארמני בשם ADEMIANTS לבדיקת בתוליה. נערה אחת שנמלטה מן הבדיקה המשפילה הובאה לרופא על ידי המשטרה הסובייטית. היא הופשטה בכוח ונבדקה.

היהודים התלוננו בפני הסובייט במוסקבה והאחראים לפגיעה ביהודי קובה הועמדו לדין, אך תופעות של עלילות דם ורדיפת יהודים נמשכו עד למותו של סטלין.

מלחמת ששת הימים והתעמולה הסובייטית נגד היהודים עוררו את ההמונים וברגע האחרון נמנע על ידי השלטונות פוגרום ביהודים.

התעמולה נגד ישראל והיהודים נמשכו למעשה עד שנות השבעים.

נתונים על היהודים

בשנת 1897 חיו באזורים הכפריים של הקווקז למעלה מ-12,000 יהודים הרריים - 45% בדאגסטאן, 28% באזרביז'אן והשאר באזורים אחרים. למעלה מ-19,000 יהודים חיו בערים באזרביז'אן - כ-9,500 יהודים, רובם בקובה 7000 והשאר בבאקו (49%); בדגסטאן - כ-4,500 יהודים (23.5%) והשאר בערים אחרות.

בשנת 1926 היו בקווקז כ-26,000 יהודים הרריים בדגסטאן כ-12,000 (45%); אזרביז'אן 10,300 (40%). השאר גרו באזורים הצפוניים של הקווקז

ציונות ועלייה

היהודים האשכנזים שהגיעו לקווקז חשו רגשי עליונות כלפי היהודים ההרריים וזה יצר תחושות אמביוולנטיות בין הקהילות. הנושא הציוני והעלייה קירבו בין הקהילות.

האשכנזים הראשונים שהגיעו לקווקז היו חיילים שהגיעו לאזור בתוקף שרותם הצבאי או מהגרים מתחום המושב.

החייל היהודי שחי בחברה הרוסית התרחק מהדת וראה ביהודי הקווקז הקשורים לדת ולמסורת אבות בבחינת עובדי אלילים. למרות שהאשכנזים התקבלו בכבוד על ידי היהודים ההרריים הם התנשאו מעליהם ופגעו בהם.

המתיישבים האשכנזים שכללו בעלי מקצועות חופשיים וחיילים לשעבר התקרבו לחברה הרוסית. הריחוק היה גם לשוני. האשכנזים דיברו רוסית או יידיש. רק למעטים בקירבם הייתה הלשון העברית שפה מקשרת. השלטונות ראו בשתי העדות יהודים אולם בינן לבין עצמן היה הבדל גדול. האשכנזים קראו ליהודי הקווקז בכינוי גנאי BYKI. הקווקזים קראו לאשכנזים "משומדים". מאמצע המאה התשע עשרה, כשהקהילות הכירו יותר זו את זו

התחילה התקרבות. צעירים מהקווקז נסעו ללמוד בשיבות אשכנזיות והביאו מסורות אשכנזיות לקהילות בקווקז. הם התפללו הרבה פעמים באותו בית כנסת. התחיל תהליך של נישואים בין שתי העדות.

תהליך המודרניזציה של ההרריים, לימוד מקצועות ובתי ספר מודרניים קירבו בין הצדדים. מתחיל תהליך של ביקורת עצמית של האשכנזים על יחסם בעבר ליהדות הקוואז. בימי מלחמת העולם הראשונה ולאחריה יש גלים של יהודים שמגיעים מתחום המושב ברוסיה לקווקז. בשנת 1945 מצהיר גיבור ברית המועצות, יהודי הררי בשם שתיאל בן שמי אברהמוב, על ידידות נצח בין היהודים האירופיים והיהודים ההרריים ותרבויותיהם.

הנישואים הבינעדתיים מאשרים יותר מכל את הקירבה בין שתי העדות.

הכיבוש הרוסי והיחס ליהודים

גם הכיבוש הרוסי לא הטיב את מצבם של היהודים. הם עדיין נשפטו לפי החוקים המוסלמיים שפגעו ביהודים. אם מוסלמי רצח יהודי הוא לא נענש. יהודי שרצח נשלח לסיביר. על היהודים נגזר גזירת תחום המושב, שמנע מיהודים אשכנזים לגור בקווקז. החוק פגע גם ביהודים ההרריים לגבי האפשרות שלהם להתגורר במקומות אחרים. הרוסים, שנעזרו ביהודים בכל מאבקהם, החליטו בסופו של דבר שלא לפגוע ביהודים ההרריים. היהודים כותבים במכתביהם לשלטונות הרוסיים כי הם יושבים בקווקז עוד לפני תקופת הנצרות, בזה הם ניסו להראות שהם לא רצחו את ישו.

עד אמצע המאה שנות ה-80 של המאה ה-19 היהודים שירתו בצבא על בסיס התנדבות. בסוף 1886 היהודים נאלצו היהודים לשרת בצבא הרוסי. היהודים שהיו לוחמים מטבעם קיבלו בשלווה את צו הגיוס. מוסלמים יכלו להמיר את צו הגיוס תמורת 250 רובל. יהודי לא יכול היה לעשות זאת.

בשנת 1887 פורסמו נתוני הנומרוס קלאוזוס שמנעו מן היהודים ללמוד בבתי ספר תיכוניים ובבתי ספר גבוהים. המיכסה הכוללת הייתה שני סטודנטים לכל היהודים ההרריים. היהודים האשכנזים לא רצו קשר בשאלת מיכסת התלמידים עם יהודי הקווקז. הדבר לא תרם ליחסים טובים בין האשכנזים ליהודי הקווקז.

המהפכות הקומוניסטיות

זמן קצר לאחר מהפכת פברואר, התארגנו יהודי באקו והחליטו על אירגון קהילה יהודית דמוקרטית, שתשמש מוסד שיגן על האינטרסים של היהודים. ענייני הדת הוצאו מטיפול

של האירגון. באחת האסיפות התייצבו יהודים הרריים בבאקו ואיתם יהודים גרוזיניים ואיימו "דם יישפך אם תפגעו בתורתנו הקדושה".

יהודי הקווקז בארץ-ישראל

בשלהי המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, עלו לארץ ראשוני יהודי הקווקז, שזכו בארץ לכינויים הבאים: 'יהודי ההר', 'צ'רקסים', 'קווקזים', 'יהודי מזרח הקווקז'. יהודי מערב הקווקז היו הגורג'ים, הידועים אצלנו כיום בשם גרוזינים.

באחת התמונות שצולמו בקונגרס הציוני הרביעי נראה הרצל עומד בחברתם של הצירים מהקווקז הלבושים בלבוש הלאומי, כובע פרווה, מעיל צמוד עם אשפות כדורים וחרב למותניהם. תמונה זו הפכה לסמל למעורבותם ולעניינם של הקווקזים בציונות ובארץ ישראל.

חלוץ העולים מהקווקז היה הרב יעקב יצחקי, רבם הראשי של יהודי הקווקז. הוא עלה לארץ עם עולים נוספים וביניהם אשכנזים קווקזים, מילדי החטופים, שהשתקעו בקווקז והביטו בקווקזים מגבוה. בסיוע המוסדות המיישבים הקימו הקווקזים את באר יעקב, הנקראת על שמו של ר' יעקב יצחקי. המקום שרץ פורעים ערבים מרמלה, מלוד ומן הכפרים הסמוכים שלא הקלו עליהם. במקביל עלו הקווקזים בשנת 1910 על אדמת מחניים בצפון שניטשה. כעבור שנתיים נאלצו לפנות את היישוב בשל בצורת, קדחת ותנאים קשים.

ד"ר יעקב הרוזן מתאר אותם באופן ציורי:

אלה היו הצ'רקסים שמשכו תשומת לב כולם, בתלבושתם המיוחדת, קולפאק היה נתון לראשם... במעיליהם המהודקים התבלטו אשפות כדורי הרובים, גם חרבם נראתה צמודה על ירכם. ליצני הגליל לגלגלו ואמרו: מחניים תהיה מרכז הקרנבלים בארץ. כל השטריומאלאך מגליציה כבר הוצגו בה... אחריהם הגיע תור הקולפאקים... נדמה היה כי אחינו ההרריים פרקו מאיתנו את חרפת המפלה (של נטישת היישוב)... לאחר שנתיים חלק ממתיישבי מחניים שבו לקווקז וחלקם התפזר בין מושבות הגליל.

מי שנובר בתולדות 'השומר' מגלה שם דמויות קווקזיות הרואיות. הבולטים ביניהם היו בני משפחת ניסנוב ובראשם יחזקאל ניסנוב שהיה בן ששת מייסדי קבוצת השמירה 'בר גיורא'

ואחר כך הוא ומשפחתו היו מראשוני 'השומר'. יחד איתם היה השומר צבי בקר. שושנה אימם של בני ניסנוב נקראה בפי אלכסנדר זייד 'האימא של השומר'

היה שומר אגדי אחר – צבי בקר, קווקזי אשכנזי. בשונה מהמצב בקווקז, חברותם של ניסנוב ובקר בארץ הייתה לשם דבר. הם הגנו על אום ג'וני (דגניה), על מסחה (כפר תבור), על סג'רה (אילניה). לפי עדותו של מרדכי פייקוביץ, אחיו של יגאל אלון, בין ארבע המשפחות הראשונות בכפר תבור הייתה משפחה צ'רקסית, מעולי הקווקז, שהרשימה את תושבי סג'רה במדיהם ובכלי זינם ובעיקר הרשימו את הבדואים שלא רצו להתעסק איתם. יחזקאל ניסנוב נהרג בין מרחביה ליבנאל. הם היו בארץ אטרקציה. עד מהרה הם מקימים לעצמם שכונות בתל-אביב ובירושלים. הם התיישבו ליד שער שכם בירושלים והערבים נזהרו שלא להתעסק עם המוסקובים, כפי שכינו אותם.

בעשור האחרון עלו מהקווקז לא פחות מ-50 אלף יהודים, וזאת בנוסף ל-12,000 שעלו לארץ בשנות ה-70 והעניין בהם גבר ואפילו מוזיאון ישראל ערך תערוכה על היהודים ההרריים. פתאום מתברר לנו שהאלוף יקותיאל אדם הוא קווקזי. יקותיאל נולד לאביו יהודה אדמוביץ' שעלה מדרבנט בדגסטאן והיה פעיל בהגנה. לא מכבר אודי אדם, בנו של יקותיאל אדם, הועלה לדרגת אלוף בצה"ל. כלת פרס ישראל יפה ירקוני היא קווקזית ואפילו שרית חדד המייצגת את ישראל בארוויזיון השנה היא קווקזית שהוריה עלו לארץ בשנות ה-70.

הדת הזרואסטריית – אמגושים –

ZOROASTRIAN MAGICIAN

הקרויה 'עובדי האש'.

הדת הפרסית הדואליסטית שקדמה לאיסלאם. נוסדה בידי זרטוסטרה ושרדה בחלקים של איראן והודו. לפי תפיסה זו יש בעולם שני יסודות – הטוב והרע, הבאים לידי ביטוי בידי אהורא מאזדא ו-אהרימאן. החיים הם מאבק בין שני הכוחות הללו. הדואליזם אינו מאוזן בסופו של דבר הטוב יכריע את הרע. ואהורה מאזדא יינצח. בחירתו של האדם בטוב או ברע אינה הפיכה ובה תלוי גורלו לאחר המוות – גן-עדן או גיהנום. ההולדה והחיים זוכים לשבח והלל ואילו המוות נתפס כמשחית ומטמא – מכאן מנהגם להפקיר את הגופות למאכל עופות טרף.

בקווקז שלטה הדת הזוראסטריית, שבה שלטו בעולם – הטוב והרע. לפי תורה זו – שלוש תקופות בתולדות האנושות –

1. לפני בריאת העולם לא היה מגע בין שני הכוחות של הטוב והרע.

2. בבריאת העולם הייתה עירבוביה של הטוב והרע.

3. לאחר בריאת העולם יש הפרדה בין הטוב לרע.

האש מגיעה לרמה של אלוהות, שיש לעבוד אותה. האש היא מקור החום ומקור האור ומצד שני היא מקור הכיליון והמוות. האל עושה שימוש באש כמקור ברכה וכמקור לעונש (הגיהנום). אש התמיד שרווחה בכל התרבויות וביהדות היו לא מעט אלמנטים של עבודת האש, כמו אש התמיד (אש תמיד תוקד על המזבח), הסנה הבוער באש, עמוד האש ההולך לפני המחנה. בספר דברים נאמר: 'כי ה' אלוהיך אש אוכלת הוא'. או "אישה ריח ניחוח לה". אצל אליהו וכהני הבעל אש יורדת משמים. אליהו עולה בסערה השמימה ברכב אש ובסוסי אש. בתהילים נאמר: קול ה' חוצב להבות אש. בשיר השירים נאמר על האהבה: "רשפיה רשפי אש, שלהבת יה". אלוהים מדבר מתוך האש. בימי קדם השתתפו יהודים באותו פולחן אכזרי של המולך, שבו שרפו ילדים למוות כמנחה לאלוהים. ביהדות סוגדים עד היום לאש באמצעות נרות שבת, נר הבדלה, נרות חנוכה, נרות נשמה, מדורות ל"ג בעומר ועוד. היהדות שחשה שהיא נסחפת לעבר האמונה הזוראסטריית שמאמינה בדואליזם, חז"ל הוסיפו בתפילה כינוי לאלוהים שהוא "יוצר אור ובורא חושך", כלומר אלוהים הוא מעל הדואליזם והוא יחיד.

האש באה לקדש את האדם, לטהר את גופו ואת כליו מן הטומאה שדבקה בהם. הדת הזרסטוסטרית המקדשת את האש, סבורה שהאש היא קדושה ועל כן אסור לטמא אותה. בשריפת האדם. למרות אמונה זו, במקדש הזרסטוסטרי רואים שהאדם עולה באש השמימה. היהודים מאמינים שהאש שורפת את כל הכלה והחולף ומשאירה את הקיים – הנפש – לעד.

הדת הזוראסטטרית הייתה מעין הקדמה לדת מונוטאיסטית. הכובשים הערבים ראו בדת הזאת 'אהל אל כיתאב', בדומה ליהדות ולנצרות, ולא כעבודת אלילים.

במהלך המאות השבע-עשרה והשמונה עשרה ומסעות הכיבוש הפרסיות והרוסיות. היהודים נאבקו על חייהם ולא לאט נותק הקשר שלהם עם קהילות יהודיות מחוץ לקווקז.

ברחבי הקווקז וגרוזיה יש מסורות רבות על קבוצות אתניות שהן למעשה ממוצא יהודי שהמירו את דתם והתאסלמו. הרב של דרבנט, הרב יעקב בן יצחק יצחקי כותב:

הניתוק של היהודים איפשר להם לשמור על שפתם המקורית, השייכת לתחום הלשוני והתרבותי של יהודי פרס. הם נבדלו מן היהודים הגרוזינים שישבו במערב, אבל היהודים עדיין הצליחו להשפיע על סביבתם ולהיות מושפעים ממנה.

בימינו אלה (1894) נמצאים בנפות דאגסטאן תושבים רבים לזגינים מחמדנים. אלה היו לפנינו מאחינו בני ישראל ההרריים שבקווקז ובימי ממשלת הח'אנים הוכנסו בחזקת היד ובעל כורחם לדת המחמדנים...

נוסעים שונים שביקרו בקווקז סיפרו על שבטי האוסטינים, הדידואים, האַנדים והטאבאסאראנים הם ממוצא יהודי. הברון פון דר חֶוֶן מציין ששורה של כפרים בקווקז המזרחי תושביו לפי דעתו הם ממוצא יהודי. הוא מסתמך על עדויות שאסף מיהודי קובה. עד היום למרות היותם מוסלמים הם עדיין שומרים על חלק מן המסורות היהודיות שלהם: נרות שבת, קטעים של ספרי תורה, וסממנים יהודיים אחרים.

התוכנית

יום שני, 10 ביוני 2002

יציאה אחר הצהריים לאיסטנבול בטיסת החברה הלאומית הטורקית *Turkish Airlines*. טיסת המשך לבאקו אזרביג'אן.

אזרביג'אן – *AZERBAIJAN*

40.30 צ' 47.30 מזרח

רפובליקה מוסלמית שיעית. קיבלה את עצמאותה ביום 30 באוגוסט 1991 לאחר התמוטטות ברית המועצות בשנת 1991. המדינה בעימות עם ארמניה על אזור NAGORNO KARABAKH. שטחה המדינה 86,600 קמ"ר. גובלת עם ארמניה 566 קמ"ר. גרוזיה 322 קמ"ר. איראן 432 קמ"ר, עם רוסיה 294 קמ"ר, וטורקיה 9 קמ"ר. עוד 104,800 קמ"ר החלק האזרביג'אני של איראן. האזור היה נקרא בימי קדם ATROPATENE, שמשמעו ארץ האש. אזור סלעי מוכה רעידות אדמה. הערים המרכזיות הן טברیز, ARDEBIL ואורמיה. הם דוברים ניב אזרי יחד עם פרסית. האקלים שלה יבש. הנקודה הנמוכה ביותר שלה היא -29 והנדדקודה הגבוהה BARADUZU DAGI 4,485 מ'.

אוצרות הטבע שלה: נפט, גז, ברזל, מתכות אחרות, אלומיניום.

רק 18% משטחה מנוצל.

אוכלוסייה מונה כ-8 מיליון. כ-30% עד גיל 14. 64% מגיל 15-64. מעל 65 כ-7%. גידול שנתי של האוכלוסייה 0.32%. לידות לשנה 19 לאלף. פטירות 10 לאלף. תוחלת חיים 63 שנים. גברים 58 נשים 68. 90% מן התושבים אזרים. 94% מוסלמים שיעים. השפה השלטת 90% - אזרית.

המדינה מחולקת ל-59 אזורי משנה. יש בה 11 ערים

נשיא המדינה הוא HEYDAR ALIYEV

ראש הממשלה הוא ארתור ראסיזאדה.

כלכלה

הכלכלה מבוססת על נפט, כותנה וגז טבעי. לאחרונה רק התחילה לערוך רפורמה בכלכלה שלה ולנתק קשרים מן העבר (ברית המועצות). קשריה המסחריים התהדקו עם תורכיה, איראן ואירופה. כלכלתה מותנית ברמת מחירי הנפט בעולם והצנרת המתוכננת אל חופי הים התיכון.

התוצר הגולמי עומד על 23.5 מיליארד דולר. הגידול השנתי הריאלי עומד על 11.4%. ההכנסה לנפש עומדת על \$3,000. 60% מן האוכלוסייה חיה מתחת לקו העוני. כוח העבודה מונה 3 מיליון. 600,000 מובטלים. התקציב השנתי עומד על \$777 של מדינת ישראל עומד על 40 מיליארד דולאר. יש להם עודף ייצוא על ייבוא בשיעור של חצי מיליארד דולר.

הנפט והגז מועברים בצנרת לחופי הים השחור בבטומי שבגרוזיה וכן בצנרת לאורך 800 ק"מ לרוסיה.

יום שלישי, 11 ביוני 2002

הגעה עם שחר לבירה באקו- עיר הנפט השוכנת על חצי אי בים הכספי (ים הכוזרים). העברה למלון Grand Europe. לאחר ארוחת בוקר נצא לסיור בעיר העתיקה הקסומה על חומותיה בעלי החותם האוריינטאלי - נבקר במגדל הנערה שהקריבה את חייה למען אהבתה, ארמון שירוואן שאה, סימטאות מרתקות שבהן הוסרט אחד מסרטי ג'ימס בונד. נבקר ברובע המפואר האירופי של ברוני הנפט. נבקר במוזיאון שטיחים שבאריגתם מצטיינים האזרים, נתרשם ממקדש עובדי האש. ארוחת ערב במסעדת 'קרוואן סראי', הכוללת פולקלור אזרי.

הים הכספי, ים הכוזרים

זאת הימה הגדולה ביותר בעולם. שטחה כ-403,000 קמ"ר – פי שניים משטחה של בריטניה הגדולה. היא מפרידה בין דרום מזרח אירופה לבין גבולה המערבי של אסיה. היא גובלת עם המדינות הבאות: הרפובליקות רוסיה, אזרביג'אן, תורמניסטאן וקזחסטאן. חלקו הדרומי שייך לאיראן. הימה עשירה מאוד בדגה והמפורסם בדגים הוא הסטרינה – החדקן-שמביצו מפיקים את הקוויאר השחור. הים הכספי מחובר לים השחור באמצעות הנהרות הוולגה והדון. וכן דרך הוולגה ומערכת תעלות עם הים הבאלטי והים הלבן. ליד חצי האי אפשרון APSHERON יש מרבצי נפט מן הגדולים בעולם. הערים החשובות לאורך חופיו הן: אסטראחאן בדלתא של הוולגה ליד השפך לים הכספי; מחצ'קאלה בדגסטאן, באקו באזרביג'אן ובנדאר שאה ופהלווי באיראן.

באקו BAKU, BAKI –

40.22 צ. 49.53 מז'. כ-2 מיליון תושבים.

באקו ממוקמת על החוף הדרומי של חצי האי APSHERON שלחוף הים הכספי או ים הכוזרים. אורכו של חצי האי הוא כ-60 ק"מ אורך 25 ק"מ רוחב. הבירה נוסדה לפני 1500 שנה. האיזכור הראשון עליה מופיע בשנת 885 לספירה, למרות שארכיאולוגים מצאו שרידים של יישוב במקום מכמה מאות שנים לפני הספירה.

כשם שירושלים נבנתה מחורבנה של צפת ברעידת אדמה, כך נבנתה באקו מחורבנה של הבירה הקדומה SHEMAKHA והשאה שירוואן, AHISTAN I עשה את באקו לבירתו החדשה. יש כמה תיאוריות שמתייחסות למקור השם BAKU. החשובה שבהן אומרת שמקורו פרסי BOD KUBE – עיר הרוחות [אני מקווה שלא רוחות רפאים].

באקו היא בדרך כלל שטופת שמש עם רוחות סערה הגורמות לעתים למסות של אוויר קוטבי.

באקו ממוקמת על החוף המערבי של הים הכספי והיא העיר הגדולה של אֶרְפֶּאִיג'אן, על חופיה היפהפיים עם מעיינות מרפא המושכים את תשומת הלב לחופיו המלוחים (30%) של הים הכספי.

בבאקו ובים שלידה כאלף בארות נפט, כ-60% מתפוקת הנפט של ברית המועצות באקו מתחלקת – כמו כל דבר בצה"ל – לשלושה חלקים:

1. העיר העתיקה – ICHERI SHEKHER –

העיר העתיקה ממוקמת במרכזה של באקו. היא גם מצודה. חלק זה של העיר על חומותיו ממוקם מאז דצמבר 2000 בין אתרי התרבות הראויים לשימור של אונסק"ו. מרבית החומות והמגדלים שוקמו וחוזקו על-ידי הכובשים הרוסי שכבשו את באקו בשנת 1806, והם קיימים עד היום. זהו אזור ציורי על סמטאותיו והמבוכים שלו ובנייניו עתיקי היום. השיטוט בסמטאות המרוצפים מוביל אותנו לארמון של שושלת השאה שירוואן, שני הקרוואן-סאראי – הפונדקים העתיקים, מגדל הmaiden' שממנו נשקף הנמל כולו.

מגדל המאיידן. או בשמו האזרי GYS GALASSY הוא אחד מן הסמלים המובהקים של באקו ומסימני ההיכר שלה. אפשר לטפס למרומי המגדל על 8 קומותיו וליהנות ממראה שובה לב של מפרץ באקו. המגדל מתנוסס לגובה של 30 מטר, כותרו 16.5 מטרים ועובי קירותיו 5 מטרים. אריכאולוגים משערים שבנייתו החלה כבר במאה ה-7 או ה-8 והוא הורחב במאות ה-11 וה-12 על מסעוד איבן דאוד, כפי שמעידה כתובת פופית. המבנה נבנה על סלע חוף כדי למנוע מצב שמישהו יחתור מתחת למבנה. המגדל מוזר בבסיסו המשונון. הוא סגור בימי ראשון

[כאן המקום לספר שהמגדל נשק פעם למים, שבינתיים התרחקו. המגדל נקרא גם מגדל הבתולה. אחת מבנות האצילים נערה יפהפיה, שביקשו להשיא אותה לאדם מכובד ועשיר אבל דוחה בכיעורו. הנערה לבה היה נתון לאהובה והיא לא יכלה לשאת את סבל הפרידה ממנו. הנערה עלתה למרומי המגדל והשליכה את עצמה אל מימי הים הכספי. מאז שרים לה בלדות ומהללים את הקרבן שהגישה למען אהוב ליבה, אף שהפרה את מצוות אביה].

DJUMA MOSQUE מוזיאון השטיחים

המרחצאות של מסגד יום השישי DJUMA MOSQUE, שהפכו אותו למוזיאון לשטיחים, שבו מצטיינים האזרים. כיום החזירו אותו לייעודו הראשון מסגד לתפילת יום

השישי. השתיחים הועברו לתצוגה למה שהיה פעם מוזיאון לנין ז"ל. במיתחם של העיר העתיקה תריסרים תריסרים של מסגדים קטנים הממוקמים בבתים רגילים, שלא תוכל להבחין בהם מן הבית הסמוך. המבנה הוא מן המאה העשרים, אך הוא נבנה על יסודותיו של המבנה העתיק. המיוחד בבניין הם האורנמנטים.

ארמון שושלת שירוואן שאה
המכלול של הארמון הוא מהמאות 15-16. נבנה לאחר ש-שמחאה הבירה נחרבה ברעידת אדמה והבירה הועברה לבאקו. היא מתבלטת בארכיטקטורה שלה כעיר מימי הביניים. כמה מן המבנים במכלול הזה
נבנו בהידור רב. למרות שהבנייה נעשתה בתקופות שונות ללא תכנון אחיד, כמה ממרכיביו הם בעלי הרמוניה.

הארמון הוא בעל שתי קומות עם חדרי שירותים בקומת הקרקע וחדרים המיועדים למטרות המדינה בקומה שממעל. הארמון נבנה במאה ה-15 על-ידי חביבולה הראשון והארמון נותר בעינו במשך מאה שנים. לאחר שבאקו נכבשה על-ידי השאה יסמעיל הארמון ננטש. בסמוך לארמון נמצא ה'דיוואן-ח'אנה' – שצורתו עגולה ומשמעו: אולם המועצה המלכותית. בכותרתו כיפה הניצבת על קשתות כהד לארקדה – לקשתות – שבחצר.

האבן המגולפת בשער כוללת אורנמנטים קישוטיים וכתובות בכתב קופי – שנמחקו. במכלול אפשר עוד לראות את המדרסה והמסגד BEI KUBAD, את קבר המשפחה המלכותית וקברו של אסטרונום החצר SEID YAHIA BAKUVI. השער התורכי שנמצא במזרחו של המבנה והמרחצאות.
סגור בימים שני ושלישי

2. העיר המשגשגת – BOOM TOWN

העיר המשגשגת ממוקמת בדרומה של העיר העתיקה. היא נבנתה בעקבות השגשוג הגדול בגילויי הנפט של המאה שעברה. ברוני הנפט במערב שעטו לעבר באקו, התמקמו בה ובנו בה עיר מערבית עם בתי פאר בסגנון הארכיטקטורה המזכירה את הבירות הגדולות לונדון ופאריס. כיום המוזיאונים לאמנות, להיסטוריה ולספרות ממוקמים כאן בבתי הפאר הגדולים, שהוקמו בכספי המיליונרים שלפני המהפיכה והולאמו על-ידי המפלגה הקומוניסטית.

האקדמיה למדעים

במקורו נבנה על-ידי מיליונר מקומי בשם NAGIEV לציון מות בנו וכבניין המיועד לחברת הצדקה של כת האיסמעיליה המוסלמית. המבנה הוסב לאקדמיה למדעים. הוא בנוי כחיקוי לסגנון איטלקי-גוטי על-ידי האדריכל פלושקו, שבנה אותו בתבנית ארמון הקונטאריני בוונציה. מאחורי המבנה חומות העיר ומגדל DJEBKHANA.

ארמון החתונות

ממוקם בפינת הרחובות אחמאד ג'אוואד ו-מוחטארוב ונודע גם כארמון האושר. בבניין זה נערכים מרבית החתונות של באקו. הבניין נבנה על ידי מיליונר אחר בשם מוחטארוב כהפתעה לחג ולנטיין – חג האהבה – לאשתו האוסטינית. הבניין הנפלא הזה נבנה כחיקוי למבנה האיטלקי שאומץ על ידי האחים קואסומוב QUASOMOV סגור בימים שני וחמישי.

כיכר 26 הקומיסרים

26 קומיסרים בולשוויקים מבאקו שהובסו על ידי הטורקים בשנת 1918. הבריטים הואשמו בהריגתם והם הפכו לגיבורי באקו הסובייטית. הלפיד הבוזר לזכרם אינו דולק עוד. בכיכר יש גן והמקום נשמר היטב בשל השגרירות הטורקית במקום. שם נמצאת הספרייה על שם אחונוב. כל קשת מוקדשת לדמות ספרותית מקומית אחרת.

השדרה

השדרה היא בעצם מידרחוב לאורך חוף הים הכספי. מקום פופולרי לזוגות ולכל חלקי האוכלוסייה. במרכזו אנו עוברים את שדרות נפטצ'ילאר, בית הממשלה, ומלונות בסגנון סובייטי. מגדל מסוגנן מודיע על הזמן ועל מזג האוויר.

בית הממשלה

הבניין נבנה לקראת סוף המאה ה-19. הבניין אינו ממלא עוד את תפקידו. בימי השלטון הקומוניסטי הוא נקרא בית הסובייטים. הארכיטקטורה החיצונית היא תוצאה של תחרות. פסלו של לנין שעמד במקום הוסר.

בית האופרה ותיאטרון

יפה מבחוץ ומבפנים נבנה בסגנון הארט נובו של ראשית המאה ה-20 עם פסדה דקוראטיבית העשויה מתכת.

מוזיאון ניזאמי

נבנה במקורו כבית מלון. כיום הוא מוזיאון לספרות. הפסדה של הבניין מכוסה במאיליקה בגוון טורקיז כחול כהה. במוזיאון כ-3000 מוצגים הכוללים כתבי-יד, דוגמאות קליגרפאיות, מהדורות נדירות של ספרים, צילומים וסרטים על סופרים.

מוזיאון השטיחים

בעבר היה מוזיאון לנין. הבניין בנוי בסגנון נאו קלאסי. כיום מוצגים בו שטיחים ואמנות שימושית. השטיחים הם מכל הסגנונות ומכל רחבי המדינה, לרבות האזורים האזריים שבצפון איראן, ומתקופות שונות.

TAZA PIR MOSQUE

המסגד המרשים ביותר בבאקו. בנייתו הסתיימה בשנת 1914. נבנה לכבוד נאבוט חאנום אשורבקובה.

תחנת הרכבת

המקום הוא שוק ענק. אתה יכול לקנות כאן הכל וליהנות מכוס קוואס בחום הקיץ, אבל תשכח לשמור על הארנק שלך מפני כייסים. שני המבנים הגדולים - אחד של רכבת קיטור והשנייה של הרכבת החשמלית. הראשונה נבנתה בשלהי המאה ה-19, עם מגדל בסגנון מינרט ערבי. השני נבנה בסגנון הארט-נובו בשנות ה-20 של המאה ה-20.

במרומי הגבעה פארק השאהידים, המוקדש כיום ללוחמים שנפלו במלחמה נגד ארמניה ולזכרם של 137 תושבים שנהרגו ב-19 וב-20 בינואר 1990 כשטנקים רוסיים עברו ברחובות באקו והרגו ללא הבחנה. נוהגים לקרוא לחודש זה 'ינואר השחור'.

ארמון הרפובליקה

בעבר היה זה ארמון לנין לתרבות. כ-2000 איש יכולים להיכנס לאולם.

3. העיר הבנויה בסגנון האפרורי הסובייטי.

באקו המודרנית נפרדת מהחומות. רחובותיה ובנייניה מפוזרים על הגבעות שמעל מפרץ באקו. באקו רבתי מחולקת ל-11 אזורים ול-48 שכונות בסגנון מגורי השחורים בדרום אפריקה. כאן לא עבדו עובדי מכרות אלא עובדי חברות הנפט. בין אלה יש שכונות שמקומו על אי על הים הכספי במרחק 100 ק"מ מהעיר באקו.

בית קברות של המרטירים

ממוקם במרומי הגבעה. פעם היה כאן פארק קירוב. כיום המקום מוקדש לחללי המלחמה נגד ארמניה וכן לזכרם של 137 חללים שנהרגו ב-19 וב-20 בינואר 1990 כשטנקים סובייטיים בליווי יחידות רוסיות השתלטו על רחובות באקו, שביקשה את עצמאותה. ה-20 בינואר הפך ליום זיכרון לחללי המאבק.

כלכלת באקו

הבסיס הכלכלי של באקו הוא הנפט כבר במאה השמינית נתגלו כאן סימני נפט. במאה ה-15 נשאב נפט ממעינות לצורך תאורה. מה הפלא שעובדי האש הקימו את מקדשיהם על בארות נפט עם לפיד נצחי שדלק בכל מזג אוויר. השימוש המסחרי בנפט החל בשנת 1872 ובראשית המאה ה-20 שדות הנפט של באקו היו הגדולים בעולם! לקראת סוף המאה ה-20 מרבית הבארות התרוקנו והים הכספי התמלא בחרגולי קידוח. באקו היא אחת מתעשיות הנפט הגדולות בעולם לייצור מוצרי נפט.

קרב סטלינגרד המפורסם בא לחסום את דרכם של הגרמנים אל בארות הנפט של באקו. המונים שלמו בחייהם על הזכות של מעטים להשתלט על מקורות הנפט של באקו. חמישים שנה לפני המלחמה סיפקה באקו כמחצית מהתצרוכת העולמית.

יום רביעי, 12 ביוני

ניסע צפונה אל היהודים ההרריים (כוזרים?) בעיירה הצפונית 'קוֹבָה' - Krasnaya Sloboda, נראה ונשמע את סיפורם המרתק של היהודים ההרריים, נבקר בסימטאות העיירה, נבקר בבית-הכנסת ובבית העלמין העתיק. נתאכסן בבית המרגוע (Long Forest) Bungalows. ארוחת ערב.

הכיבוש הרוסי

במאה השמונה עשרה הפך הקווקז לזירת קרבות בין פרס, תורכיה ורוסיה. רוסיה ביקשה גישה לים הכספי. בשנת 1722 יצא פטר הגדול למסע כיבוש. הפרסים ויתרו לרוסים וגם התורכים נאלצו לוותר. השליטים האמיתיים באזור היו המושלים המקומיים שמרדו לעיתים קרובות.

קצין תותחנים בצבאו של פטר הגדול סרן גוסטאב גרבר כתב מחקר על הארצות והעמים לאורך החוף המערבי של הים הכספי. כך הוא כותב על היהודים:

היהודים גרים בכפרים שונים ליד דרבנט, ברוֹאֶטְאָו; בקוֹבָה ובקייטאך. בשמאחה גם חיים מספר יהודים לצורכי מסחר. לשונם היא לשון הנפה שבה הם גרים, והרבנים או כלי הקודש מבינים גם לשון יהודית. בדומה לתושבים כפריים אחרים, היהודים מתפרנסים מחקלאות וגידול בקר. סוחרים הם בארמנים ובגרזינים - ארמנים גנובים ושבויים, אך איסור זה נאסר על מי שחי תחת השלטון הרוסי. לוקחים מן היהודים יותר מסים מאשר מן המוסלמים והם חייבים, כמו גם הארמנים, לשלם מס גולגולת. חלק גדול מיהודי המקום מייחסים עצמם לשבט בנימין, ואחדים בעצמם אינם יודעים מאיזה שבטים הם... הם גם עתה מדוכאים על ידי הממונים עליהם, ומשתמשים בהם לעבודות קשות, מלוכלכות ומזוהמות. היהודים החיים בקייטאך יש להם נשק משלהם, והנסיך משתמש בהם גם לצורכי מלחמה....

היהודים בנפות אלו מעונים כמו במקומות אחרים. כאשר אציל או נושא נשק מוסלמי אחר פוגש יהודי רכוב וזה אינו יורד מן הדרך, ולפי פקודתו של המוסלם אינו יורד מן הסוס, רשאי המוסלם להכות את היהודי כמה שנפשו חפצה, רק לא להרוג, היהודי אינו מעז להתלונן על כך.

מרכושם של היהודים משאירים להם רק אותה כמות הדרושה להם כדי לא למות מרעב... מספרם של היהודים הולך וקטן...

שודדים היו פורצים לבתי כנסת ומוציאים כל דבר שנראה להם כבעל ערך. ואף היו פותחים קברים לשם שוד התכריכים....

אם גנב שפרץ לבית יהודי שכח שם את הגרזן, אביו היה מתייצב בבוקר ודורש את הגרזן ששכח בנו בלילה. היהודי מילא את הבקשה מבלי לומר מילה, מחשש שיפגעו בו, במשפחתו ובמסחרו...

אם המושל ראה יהודי הולך ברחוב לבוש בבגד חדש וטוב, מיד היכה את היהודי עד שנתן לו את בגדו וגם את הכסף אשר נמצא בביתו.

סורחאי ח'אן שליט נסיכות קאזי קומוך, פשט על העיר קובה וסביבותיה על מנת לשחרר כביכול, את האוכלוסיה מעולם של השיעים הפרסים. הוא ציווה על היהודים ועל הארמנים לשאת על חזיהם טלאי צהוב כדי שהמוסלמים לא יברכו אותם בברכת שלום עליכם.

במהלך המאות השבע-עשרה והשמונה עשרה ומסעות הכיבוש הפרסיות והרוסיות. היהודים נאבקו על חייהם ולאט לאט נותק הקשר שלהם עם קהילות יהודיות מחוץ לקווקז.

אנוסים

ברחבי הקווקז וגרוזיה יש מסורות רבות על קבוצות אתניות שהן למעשה ממוצא יהודי שהמירו את דתם והתאסלמו. הרב של דרבנט, הרב יעקב בן יצחק יצחקי כותב:

בימינו אלה (1894) נמצאים בנפות דאגסטאן תושבים רבים לאזג'ינים מחמדנים. אלה היו לפני מאחינו בני ישראל ההרריים שבקווקז ובימי ממשלת הח'אנים הוכנסו בחזקת היד ובעל כורחם לדת המחמדנים...

נוסעים שונים שביקרו בקווקז סיפרו על שבטי האוסטינים, הדידואים, האנדים והטאבאסאראנים שהם ממוצא יהודי. הבארון פון דר חובן מציין ששורה של כפרים בקווקז המזרחי תושביו לפי דעתו הם ממוצא יהודי. הוא מסתמך על עדויות שאסף מיהודי קובה. עד היום למרות היותם מוסלמים הם עדיין שומרים על חלק מן המסורות היהודיות שלהם: נרות שבת, קטעים של ספרי תורה, וסממנים יהודיים אחרים.

הכיבוש הרוסי והייחס ליהודים

היהודים קיבלו בברכה את שלטונה של רוסיה במזרח הקווקז בראשית המאה ה-19, כי ראו בה מעצמה שבכוחה להשליט סדר ושלוש שהיהודים ייחלו להם כל כך. השלטון הרוסי לא הפלה לרעה את היהודים ההרריים מעממים אחרים באזור. הם קיבלו חופש פולחן דתי, הותר להם לעסוק בכל מלאכה והם יכלו לבחור היכן להתיישב ברחבי המדינה. כך החלו להיווצר קשרים בין היהודים ההרריים לבין יהודי רוסיה. חיילים יהודים בצבא הרוסי שהתגוררו בקווקז התקבלו במאור פנים ובלבביות. צעירים מבני העדה נסעו ללמוד בישיבות ליטאיות ואחדים חזרו לקהילות ושימשו כרבנים ומנהיגים. ההשפעה של יהדות מזרח אירופה על היהודים ההרריים הייתה גדולה והם ניסו בכל כוחם לבטל מנהגים שלא נראו בעיניהם. הרב יעקב יצחקי פתח בדרבנט ישיבה שהכשירה רבנים ושוחטים. כתוצאה מן הפעילות הזאת התרבו מספר המתפללים בבתי כנסת.

הכיבוש הרוסי לא הטיב את מצבם של היהודים. הם עדיין נשפטו לפי החוקים המוסלמיים שפגעו ביהודים. אם מוסלמי רצה יהודי הוא לא נענש. יהודי שרצח נשלח לסיביר. על היהודים נגזר גזירת תחום המושב, שמנע מיהודים אשכנזים לגור בקווקז. החוק פגע גם ביהודים ההרריים לגבי האפשרות שלהם להתגורר במקומות אחרים. הרוסים, שנעזרו ביהודים בכל מאבקהם, החליטו בסופו של דבר שלא לפגוע ביהודים ההרריים. היהודים

כותבים במכתביהם לשלטונות הרוסיים כי הם יושבים בקווקז עוד לפני תקופת הנצרות, בזה הם ניסו להראות שהם לא רצחו את ישו.

עד אמצע המאה שנות ה-80 של המאה ה-19 היהודים שירתו בצבא על בסיס התנדבות. בסוף 1886 היהודים נאלצו היהודים לשרת בצבא הרוסי. היהודים שהיו לוחמים מטבעם קיבלו בשלווה את צו הגיוס. מוסלמים יכלו להמיר את צו הגיוס תמורת 250 רובל. יהודי לא יכול היה לעשות זאת.

בשנת 1887 פורסמו נתוני הנומרוס קלאוזוס, שמנעו מן היהודים ללמוד בבתי ספר תיכוניים ובבתי ספר גבוהים. המיכסה הכוללת הייתה שני סטודנטים לכל היהודים ההרריים. היהודים האשכנזים לא רצו קשר בשאלת מיכסת התלמידים עם יהודי הקווקז. הדבר לא תרם ליחסים טובים בין האשכנזים ליהודי הקווקז.

אחדים מבני העדה למדו בבתי ספר רוסיים ובסוף המאה ה-19 חזר ממוסקבה אליהו בן שרבת אניסימוב שהיה לחוקר המובהק של היהודים ההרריים. אביו היה מראשוני העולים הקווקזים שעלו לארץ והקים בירושלים את קהילת עולי הקווקז ("המוסקובים" בפי הערבים).

פעילות ציונית ועלייה

הכמיהה לגאולה הייתה מושרשת עמוק במסורת היהודים ובמנהגיהם. הכיסופים הערטילאיים הפכו ממשיים, כאשר התחילו להגיע לאזור שד"רים שאספו תרומות לקהילות ירושלים, טבריה, צפת. באמצע המאה ה-19 גדל מספר היהודים האמידים. הם קיבלו את השד"רים בכבוד ותרמו ביד נדיבה. בסוף המאה גדל מספר היהודים שעלו לארץ הקודש. חלק התיישב וחלק חזר לקווקז ובפיהם תיאורים על הארץ. השד"רים הפכו לגורם המקשר בין הארץ לקווקז. מראשית המאה ה-20.

המהפכות הקומוניסטיות

זמן קצר לאחר מהפכת פברואר, התארגנו יהודי באקו והחליטו על אירגון קהילה יהודית דמוקרטית, שתשמש מוסד שיגן על האינטרסים של היהודים. ענייני הדת הוצאו מטיפולו של האירגון. באחת האסיפות התייצבו יהודים הרריים בבאקו ואיתם יהודים גרוזיניים ואיימו "דם יישפך אם תפגעו בתורתנו הקדושה".

ציונות

המאבק על הדת הוסיף למתיחות שהייתה בין היהודים ההרריים ליהודים האשכנזים. מה שאיחד את שתי הקהילות הייתה הפעילות הציונית - מחנכים אשכנזים ניסו ללמד את היהודים ההרריים, שנפגעו מהיחס הפטרוני של האשכנזים.

ב-6 ביוני 1917 התכנסה בעיר גרוזני ועידה של כלל יהודי הקווקז ובראשם המהנדס היהודי אליהו אניסימוב. הוועידה תמכה בשלטון הקומוניסטי. דובר על דרכים לקידום רמתם התרבותית והכלכלית של היהודים ההרריים, דנו בבתי ספר יהודיים, בעבודה חקלאית ובמעמדה של האישה.

הכיבוש הסובייטי גרם לפוגרומים נגד יהודים שהיו מעורבים בהם חיילים רוסיים וקוזאקים. גם המוסלמים פגעו ביהודים.

ב-28 באפריל 1920 הוכרזה על ידי הסובייטים הרפובליקה הסובייטית האזרביג'נית, שהצטרפה לרפובליקות הסובייטיות של ארמניה וגרוזיה. בינואר 1921 הוקמה הרפובליקה של דגסטאן, שנכללה בתוך הרפובליקה הפדרטיבית הרוסית.

היהודים ההרריים תבעו מהיק"פ - שייצג את היהודים בראשותו של זיאמא אוסטרובסקי - כי הם מבקשים שהחינוך היהודי ייעשה בלשון העברית ועוררו התנגדות רבה. בשנת 1920 הוקם בית ספר מיוחד לנשים הרריות ששפת הלימוד בו הייתה רוסית. בשנות השלושים הועבר האלף בית העברי ללטינית. הלשון הטאטית-יהודית קיבלה הכרה כאחת הלשונות הרשמיות של הרפובליקה הדגסטנית. יהודים רבים נשלחו למחנות בשל סטיות לאומניות. מספר בתי הספר שבהם למדו ילדי היהודים בטאטית יהודית הלכו ונסגרו ובמקומם קמו מוסדות שלימדו רוסית. גם הכתב של הטאטית יהודית הועבר לקירילית. הפעילות בלשון הטאטית יהודית הופסקה כמעט כליל.

מלחמת העולם השנייה - גבורה ושואה

הפלישה הגרמנית גרמה לכך שאלפי פליטים מאוקראינה ומרוסטוב ומפעלים סובייטיים על עובדיהם הועברו לקווקז. יהודים רבים באו עם הפליטים מבסרביה, קרים, אודסה. היהודים ההרריים פתחו את ביתם בפני הפליטים. מספר פליט:

בטלטולי הדרכים שלי ברוסיה בימי המלחמה, הגעתי באחד הימים בשנת 1941 לדגסטאן. נשארתי תקוע בעיר דרבנט. האדם הראשון שפגשתי נתן לי כתובת של בית כנסת. הראו לי שם אדם אחד שאליו עלי לפנות. היה זה חבר ועדת העזרה לפליטים יהודים... היהודי כבן חמישים, נתן לי פתקה למלון.

ביולי-אוגוסט פלש הצבא הגרמני לקווקז. הוא כבש את מחוז קובאן והתקדם מערבה לכיוון הים השחור, ומזרחה לעבר מרכזי הנפט החשובים של גרוזני ובאקו.

הצבא הרוסי נסוג ורק הודות לעזרה וסיוע נבלם הצבא הגרמני. לאחר הניצחון הרוסי בסטלינגרד התוכניות לכיבוש הקווקז השתבשו.

התוכנית הגרמנית באה לנתק את הרוסים ממקורות הנפט של הקווקז ולגרום לכניסתה של תורכיה למלחמה ובאמצעותם לכבוש את כל מדינות המזרח התיכון. הם ביקשו גם לנצל את השינאה של המוסלמים בקווקז לרוסים ולכרות ברית עם הקווקזים נגד רוסיה.

באזור קובאן כינסו הגרמנים יחידות מיוחדות, שכללו ערבים מן המזרח התיכון וזכו לתמיכה של המופתי הירושלמי חאג' אמין אל חוסייני. חייל ביחידה הזאת שנפל בשבי מספר:

כל הערבים שלנו היו יוצאי ארצות מזרח שונות: עבר הירדן, סוריה, פלסטינה, כל אחד מהם חיפש הרפתקאות פוליטיות, ולכל אחד הייתה תוכנית משלו. אחד הציע לגרש את האנגלים מעיראק, האחר הכין תוכנית להשמדת היהודים בפלסטינה, השלישי טיפח לו רעיון של ערביסתן הגדולה.

עיתונאי סובייטי מספר, כי אלה היו זמן רב בגרמניה, למדו את הלשון הגרמנית, וסיגלו לעצמם מנהגים של חיילים, של דיפלומטים ושל פרובקטורים.

מרד פרו גרמני לא פרץ בקווקז ובחלק מן המקומות התארגנו פרטיזנים אנטי נאצים שלחמו בגרמנים, ביניהם היו גם לוחמים יהודים. בכל פינה בין ההרים היו לוחמים יהודים רכובים על סוסים שלחמו בפאשיסטים המוסלמים המקומיים. הצעירים נלחמו בצבא האדום והמבוגרים נלחמו בכנופיות בעורף.

במסגרת שירותם בצבא האדם הוכיחו אומץ וגבורה רבה במאבקם באויב הנאצי. אליק מורדכייב טנקיסט הצליח להשמיד שני תותחים אנטי טנקים, השמיד בכינון ישיר ארבעה טנקים והרג עשרות גרמנים. כשהטנק שלו עלה באש הוא הסתער איתו על המפקדה הגרמנית והתפוצץ יחד עם עשרות קצינים גרמנים, בחינת תמות נפשי עם פלשתים. על התעוזה וההקרבה שלו הוא קיבל את אות ההצטיינות על שם לנין, שהוא האות השני בחשיבותו בברית המועצות.

בשדה הקרב של סטלינגרד נלחמו בגבורה בחורים אמיצים מהקווקז נגד הנאצים, וביניהם שמאייב מהעיר קובה שעבר לבאקו. כשהמפקד שלו נהרג בקרב הוא תפס את הפיקוד ובקרב פנים אל פנים הוא הצליח להדוף את הגרמנים ולשחרר מידם כפר.

בין 150 היהודים שזכו באות גיבור ברית המועצות היו 2 יהודים הרריים - איסאי אלעזרוב ושאתיאל אברהמוב.

ערב הפלישה הגרמנית לקווקז הוציא ראש משטרת הביטחון הנאצי חוברת הדרכה מיוחדת על הקווקז ובה נאמר כי יש לראות ביהודים ההרריים וביהודים שמקורם באו - האשכנזים - כיהודים לצורך השמדתם.

בצרפת נתקלו הגרמנים בבעיית הגדרתם של יהודי אפגאניסטאן, בוכארה, איראן וגרוזיה ולאחר בדיקה מדעית, כביכול, נקבע שהם אינם שייכים לגזע היהודי.

בלימת הצבא הגרמני הצילה למעשה את חייהם של יהודי הקווקז ואפילו ניתנה הוראה של אייכמן להשמיד את יהודי הקווקז, אך החיסול לא בוצע.

לאחר מלחמת העולם השנייה

מאז מלחמת העולם השנייה יש תהליך של יציאה מן הכפרים אל הערים הגדולות ורק מעט יהודים הרריים חיים עדיין בכפרים. הפיזור של יהודי הקווקז בערים השונות בברית המועצות ניתקה אותם מן המסורת. אלה שנשארו - והם הרוב - שמרו על המסורות אך, בניגוד לתקופה שלפני מלחמת העולם השנייה התחיל תהליך של התבוללות ונישואים עם נשים רוסיות, אוקראיניות. בדגסטן בשנת 1967 היו 20% נישואים של גברים יהודיים עם רוסיות ורק 7% נשים נישאו לרוסים. די נדיר הייתה התופעה של נישואים בין יהודים למוסלמים. בתקופה הזאת הייתה התערעורת של המסורת ומעמדו של הזקן במשפחה הולך ומתערער. מספרם של אלה שיכולים להיות חזנים, לערוך סדר פסח הולך וקטן. מספר בתי כנסת פחת, בעיקר בגלל פעולות של השלטונות נגד הדת, אבל בית הכנסת עדיין משמש מוקד לחיי החברה ואפילו אלה שמבקרים רק בחגים עדיין תומכים בבית הכנסת.

במשך שנים חיו יהודים תחת עלילות דם שהיהודים משתמשים בדם של מוסלמים במצות לפסח. בעקבות כל עלילה היו פוגרומים ופגעו ביהודים. מצב זה נמשך עד סוף המאה התשע עשרה למרות הכיבוש הרוסי. בשנת 1911 בכפר טארקי נעלמה ילדה ונפוצה שמועה שהיהודים חטפו אותה. מייד התפרצו ההמונים לבית הכנסת והרסו אותו, אך

באמצע הפוגרום הופיעה הילדה בריאה ושלמה. בתקופת מלחמות האזרחים (1917-1921) הפכו הפגיעות ביהודים כתופעה נפוצה.

עם עלייתם לשלטון של הסובייטים נעלמו התופעות של האלימות אך לא נעלם המתח בין הלאומים השונים.

אחת התופעות המזעזעות התחוללה בקובה, שם נצטוותה כל כלה יהודיה שנרשמה ב'זגס' להופיע בפני רופא ארמני בשם ADEMIANTS לבדיקת בתוליה. נערה אחת שנמלטה מן הבדיקה המשפילה הובאה לרופא על ידי המשטרה הסובייטית. היא הופשטה בכוח ונבדקה.

היהודים התלוננו בפני הסובייט במוסקבה והאחרים לפגיעה ביהודי קובה הועמדו לדין, אך תופעות של עלילות דם ורדיפת יהודים נמשכו עד למותו של סטלין.

מלחמת ששת הימים והתעמולה הסובייטית נגד היהודים עוררו את ההמונים וברגע האחרון נמנע על ידי השלטונות פוגרום ביהודים.

התעמולה נגד ישראל והיהודים נמשכו למעשה עד שנות השבעים.

קובה QUBA, GUBA, KUBA

הכפר קובה, שהרוסים העניקו לו את השם הכפר האדום – קראסנייה סלובודה – שגם נקרא לפני ימיו של סטלין 'ייברסקאיה סלובודה': שוכן במרחק 14 ק"מ מגבול דגסטאן וכ-100 ק"מ מצ'צ'ניה. 165 ק"מ צפונית מערבית לבאקו.

בעיירה 22,000 תושבים. העיירה נעימה. ממוקמת על הרכס הצפוני מזרחי של ה-שאה-דאג, חלק מהקווקז הגדול, בגובה של 600 מטרם מעל פני הים, על הגדה הימנית של נהר KUDYAL. בחזית של היישוב קראסנאיה סלובודה. קובה חולשת עם המצודה שלה מן המאה ה-16, רבים באים לקובה כדי לראות את מאות מטעי התפוחים. האביב מבושם מריח התפוח.

בעיר אוניברסיטה מקומית אבל היא מצטיינת כמרכז לאריגת שטיחים (ניתן לבקר ולקנות). ראשיתה של קובה בכפר קודיאל (על שם הנהר הסמוך). היא התפרסמה החל מהמאה ה-18 כבירתו של החאן שמדינתו הייתה קטנה אבל מאוד אמביציוזית. פהחאן פאטאלי חאן ניסה לאחד את אזרביג'אן במאה ה-18 על-ידי השתלטות על החאנים השכנים. הרוסים פתרו את

המלחמות המקומיות כשבשנת 1806 השתלטו על האזור. רשמית העבירו הפרסים ששלטו במקום באופן פורמלי את המקום לרוסיה בשנת 1813. קובה משמרת עדיין דפוסים רוסיים וסימנים חקלאיים שנוצרו על ידי הרוסים. בין אתריה JUMA MOSQUE המסגד של יום שישי מהמאה ה-19, המסגד של SAKINE KHANUM, THE ARDABIL MOSQUE - שבמקורו היה כנסייה ומרחצאות בעלות שתי כיפות ומוזיאון היסטורי לשעבר היה זה ביתו BAKHIHANOV. אפשר להשקיף משם על הנהר. ראוי לביקור בית העלמין העתיק שבו כמה מצבות בעלות עניין. אם אתה רוצה לעבור ליישוב היהודי קראסנאיה סלובודה ישנו גשר ליד פארק ניזאמי. אפשר להתאכסן במלון שאהדאג ליד פארק ניזאמי, ששופץ לאחרונה אך עודנו בסיסי למדי.

מקדש זורואסטר [בטעות קוראים להם עובדי האש] מהמאה ה-9 מצוי בכפר KHANALYGH, בפרבר של קובה. במקום מתגוררים כאלף טאטים השומרים על שפתם המקורית, מנהגיהם ומסורותיהם – זהו אחד המקומות המעניינים ומלאי חיים בצבעוניות שלהם באזור קובה.

מחוץ לקובה ישנה שמורה, מפורסמת בציד עזי בר. בתקופה הסובייטית אפשר היה לקבל רשיון לציד דובים. בסביבה קניון TENGIN מפל מקסים ביופיו עם פסלים שהטבע חצב. לאורך הרחוב הראשי יש טראסות מקורות בעץ או באבץ עם פיתוחים נאים. קומות הקרקע הפתוחות נושאות מרפסות. תחרת אבץ – עם דוגמאות שונות בכל בית – מקשטת את הגגות כעדות ליידע שאבד בערפילי הזמן. חלק מהמוטיבים הם בדמות 'מנורה' או 'מגן דוד'. יש הסבורים שאלה אחרוני הכוזרים.

בשנת 1731 חיילי נאדיר שאה פגעו בכפר גוסארי או קוסארי, 12 ק"מ צפונית מערבית לעיר קובה, על גדות הנהר קוסאר צ'אי. הם גזרו על היהודים להמיר את דתם ולהתאסלם. מי שסירב נשחט. רבים נמלטו לקובה. במסע זה נהרסו גם הקהילות היהודיות של גולגאטה וקאלה צ'ראך. בכפר אחטי ליד ההר שארפלי הייתה קהילה יהודית קטנה. הכפר מרד בנאדיר שאה. הלוחמים שלו דרסו את ילדי המקום בפרסות הסוסים שלהם. יהודים נשחטו וגופותיהם הושלכו לנהר. חלק מהם המירו את דתם וחיו חיי אנוסים. במסתרים קיימו את הפולחן היהודי ובגלוי התנהגו כמוסלמים. לאט לאט הם נטמעו בקרב המוסלמים ונקראו 'לאזגינים'. כנראה שגם קהילות נוספות נפגעו על ידי לוחמיו של נאדיר שאה. רבים מן היהודים נמכרו כעבדים.

נוכח האכזריות הבלתי מרוסנת של השליטים, מצאו היהודים חסות בצלו של שליט מקומי חזק. בין הנסיכויות החזקות באזור ברבע האחרון של המאה ה-18 הייתה נסיכות קובה בימי

שלטונו של פט-עלי-ח'אן. הוא העניק ליהודים שטרי זכויות, שבהם הוגדרו חובותיהם וזכויותיהם, חידש אתת היישוב היהודי בדרכנט דגסטאן ואיפשר ליהודים להתיישב בקובה, העיר הראשית של הנסיכות. טבעי היה שיהודים זרמו מן הכפרים סביב לנסיכות קובה, שזכתה ברבות השנים לכינוי 'ירושלים דקווקז'.

נתונים על היהודים ההרריים

בשנת 1897 חיו באזורים הכפריים של הקווקז למעלה מ-12,000 יהודים הרריים - 45% בדגסטאן, 28% באזרביז'אן והשאר באיזורים אחרים. למעלה מ-19,000 יהודים חיו בערים באזרביז'אן - כ-9,500 יהודים, רובם בקובה 7000 והשאר בבאקו (49%); בדגסטאן - כ-4,500 יהודים (23.5%) והשאר בערים אחרות. בשנת 1926 היו בקווקז כ-26,000 יהודים הרריים בדגסטאן כ-12,000 (45%); אזרביז'אן 10,300 (40%). השאר גרו באזורים הצפוניים של הקווקז.

ציונות ועלייה

היהודים האשכנזים שהגיעו לקווקז חשו רגשי עליונות כלפי היהודים ההרריים וזה יצר תחושות אמביוולנטיות בין הקהילות. הנושא הציוני והעלייה קירבו בין הקהילות.

האשכנזים הראשונים שהגיעו לקווקז היו חיילים מן 'החטופים', שהגיעו לאזור בתוקף שרותם הצבאי או מהגרים מתחום המושב.

החייל היהודי שחי בחברה הרוסית התרחק מהדת וראה ביהודי הקווקז כעובדי אלילים. למרות שהתקבל בכבוד על ידי היהודים ההרריים הוא התנשא מעליהם ופגע בהם.

המתיישבים האשכנזים, שכללו בעלי מקצועות חופשיים וחיילים לשעבר, התקרבו לחברה הרוסית. הריחוק היה גם לשוני. האשכנזים דיברו רוסית או יידיש. רק למעטים בקרבם הייתה הלשון העברית שפה מקשרת. השלטונות ראו בשתי העדות יהודים אולם בינן לבין עצמן היה הבדל גדול. הם קראו ליהודי הקווקז בכינוי גנאי BYKI. הם קראו לאשכנזים "משומדים". מאמצע המאה התשע עשרה, כשהקהילות הכירו יותר זו את זו התחילה התקרבות. צעירים מהקווקז נסעו ללמוד בישיבות אשכנזיות והביאו מסורות אשכנזיות לקהילות בקווקז. הם התפללו הרבה פעמים באותו בית כנסת. התחיל תהליך של נישואים בין שתי העדות.

תהליך המודרניזציה של ההרריים, לימוד מקצועות ובתי ספר מודרניים קירבו בין הצדדים. מתחיל תהליך של ביקורת עצמית של האשכנזים על יחסם בעבר ליהדות הקווקז. בימי

מלחמת העולם הראשונה ולאחריה יש גלים של יהודים שמגיעים מתחום המושב ברוסיה לקווקז. בשנת 1945 מצהיר גיבור ברית המועצות ההררי שתיאל בין שמי אברהמוב על ידידות נצח בין היהודים האירופיים וההרריים ותרבויותיהם.

הנישואים הבינעדתיים מאשרים יותר מכל את הקירבה בין שתי העדות.

הקשר עם ארץ-ישראל

יהודי הקווקז עזרו ליהודי ארץ ישראל. בראשית המאה התשע עשרה הגיעו שד"רים מארץ ישראל אל הקהילות של היהודים ההרריים. השליחים הצליחו לאסוף כספים.

השליחים מהארץ הביאו ליהודים את ההלכה והכירו שוחטים לשחוט כהלכה. הם קיבלו את סמכותם של השליחים בענייני שחיטה.

הגיעו אליהם גם מתחזים שלקחו את הכסף לכיסם. הם ביקשו להפסיק לשלוח אליהם שד"רים והם עצמם יאספו את הכסף לטובת עניי ארץ ישראל, לפי חלוקה לאשכנזים ולספרדים.

החל מן מראשית המאה התשע עשרה מגיעים עולי רגל. הראשון היה הרב אברהם מהכפר קאלה צ'ראך. הוא ישב בארץ כמה שנים ומשלא נקלט הוא חזר אל הקהילה שלו. בשנת 1865 יצאה קבוצת עולי רגל בראשותו של הגביר יהושע בן הרב חנוכה מטמיר ח'אן שורה, שהביא תרומות לעניי ארץ ישראל.

חלק מעולי הרגל התיישבו בארץ ובשנת 1890 כבר היו כבר בירושלים 70 יהודים שעלו מהקווקז. הם חיו בעוני נוראי והעדות בירושלים לא תמכו בהן. רק משפחת רוטשילד עזרה להם. למרות הסבל הם הצליחו להקים בית כנסת בעיר העתיקה לא רחוק משער האריות שנקרא "בית כנסת מזרח שמש וישיבת תורה אור לקהילות קודש דאגסטן".

בצד העלייה ממניעים דתיים מתחילה עלייה גם ממניעים ציוניים במיוחד אחרי הקונגרס הציוני הראשון בשנת 1897. הקהילות בקווקז התחילו להתעניין בציונות ולהקים אגודות ציוניות. בקונגרס הרביעי בשנת 1900 מגיעים שני נציגים של יהודי הקווקז. מתניהו בוגאטירב מהעיר גרוזני ושלמה מרדכייב מן הכפר אקסאי. הם מופיעים בלבוש מסורתי קווקזי עם חרבות ואשפות כדורים והופעתם עשתה רושם רב. הם סיפרו מעל בימת הקונגרס הציוני על הסבל של יהודי הקווקז.

שני השליחים עברו מיישוב ליישוב ועסקו בפעולות הסברה וערכו מגביות לטובת ההתיישבות היהודית בארץ ישראל. 102 יהודים נרשמים לעלייה במסגרת ההתעוררות הציונית. יהודים מהקווקז ביקשו לעלות לארץ ולבנות אותה. הם עולים לארץ ומקימים יישוב ליד רמלה ואחר כך בצפון - במחניים. הם עשו רושם רב על יהודי הגליל. הניסיון לא עלה יפה. חלקם חזרו לקווקז וחלקם התפזר ביישובים אחרים.

בשנת 1906 התארגנה בטאמיר חאן שורה קבוצה של יהודים הרריים בראשותו של הרב חזקיהו מישאילוב ובה 60 משפחות - 300 נפש. כשני שלישים גברים ושליש נשים וילדים. ערב מלחמת העולם הראשונה עלו לארץ כמה מאות יהודים מן הקווקז, 130 מתוכם חיו בירושלים.

לאחר מלחמת העולם הראשונה וההשתלטות הסובייטית על הקווקז יהודים רבים מן הקווקז מבקשים רשיונות עלייה. כאלף יהודים מהקווקז המתינו בקושטא לעלייתם לארץ. הם ביקשו להיקלט בהתיישבות. בשנת 1926 גרו בירושלים 175 יהודים מהקווקז ומאות אחרים ביקשו ללכת להתיישבות אולם בקשותיהם נדחו והם חיו באזור תל-אביב, בשכונת הקווקזים ליד התחנה המרכזית הישנה. בת ידועה שלהם היא הזמרת יפה ירקוני. בן אחר של הקהילה הוא אלוף אדם, הקצין הבכיר ביותר שנהרג בלבנון. לא מכבר קיבל בנו דרגת אלוף.

ההכרזה באו"מ על הקמתה של מדינת ישראל שנתמכה על ידי ברית המועצות מילאה את יהודי הקווקז תקווה גדולה. הייתה שמחה ספונטנית גדולה.

עם עלייתו של ח'רושצ'וב הייתה הרפיית מתח ויהודים כתבו לקרוביהם בארץ וקרוביהם שלחו להם חבילות ותשמישי קדושה. יהודים מתחילים החל משנות השבעים להגיש בקשות עלייה.

בשנים 1972-1981 הגיעו לארץ 10,2705 יהודים מהקווקז. רבים אחרים היו מסורבי עלייה. אט אט נפתחו השערים ויהודים עולים בהתמדה לארץ.

סיכום

מראשית המאה התשע עשרה אנו עדים לתמורות בחייהם של יהודי הקווקז:

1. מעבר מן הכפרים לכמה ערים גדולות.
2. שינויים במסורת בת אלף שנה, שהתחילה להיות מושפעת מהתרבות המזרח אירופית.

3. היחס אל היהודים לאחר הכיבוש הרוסי ואחר כך המעבר למשטר הקומוניסטי..
4. מדיניות השלטונות כלפי יהודי הקווקז. ההבחנה של השלטונות בין יהודי ממוצא רוסי ליהודי ממוצא קווקזי.
5. מתיחות בינעדתית שהלכה והסתיימה.
6. הלאומנות המוסלמית והשפעותיה על היהודים. היהודים נקלעו לתוך המאבקים בין אזרביג'אן לארמנים.

המסקנה החשובה שהגיעו אליה רבים היא שהפתרון נמצא בעלייה לארץ ישראל.

יום חמישי, 13 ביוני

נסיעה לשאמחה - Shemakha, Samaxi, ביקור במוזוליאון 'דירי באבא', נחלוץ נעליים לפני כניסתנו ל'מסגד יום שישי'. נבקר במוזוליאון בעל שבע הכיפות,

העיירה SHEMAKHA בירתה הקדומה של אזרביג'אן. 130 ק"צ מערבית לבאקו. ממוקמת למרגלות רכס הקווקז הגדול. העיר ממוקמת בגובה של 800 מ' מעל פני הים. אחת מערי המסחר העתיקות ביותר. היא אמורה להיות KMAKHIA, המאוזכרת על ידי הגיאוגרף היווני פטולומיוס בספרו 'גיאוגרפיה'.

לאורך תקופה ארוכה היא נודעה בחיי המסחר הערניים שלה ונחשבה לנקודה חשובה על דרך המשי שעברה בה. לא רק פולשים הרסו אותה אלא גם רעידות אדמה שתקפו אותה לעתים מזומנות. האחרונה אירעה ב-25 בנובמבר 2000 גרמה לנזק חומרי ופצעה תושבים. למרות רעידות האדמה כמה מן המבנים העתיקים עודם שורדים וכדאי לבקר בהם. DJUMA MOSQUE שב ונבנה כמה פעמים. המבנה בעיקרו הוא מן המאה ה-10. המסגד הקדום ביותר בכל הקווקז. במקורו היה במקום מקדש של עובדי השמש – עכו"מ – עובדי כוכבים ומזלות.

מבנה אחר הוא EDDI GYUMBEZ מוזוליאון בעל שבע כיפות. כאן קבורים כמה מן המשפחה המלכותית של שושלת השירואנים, ששמחה היתה בירתם במשך כמה מאות שנים. הסאביר מוזיאון מעיד על רעידות האדמה שהיו במקום. על הגבעות שמחוץ למצודת גוליסטאן בגובה של 1400 מטר מעל פני הים קיימת מצודה ולידה מצפה כוכבים שנבנה בשנת 1960 ובו מערכת מראות הגדולה בכל רחבי חבר העמים. המקום מפורסם ביין המיוחד שלו ובכרמים במקום ובאריגת שטיחים.

ברבע האחרון של המאה השמינית השתלטו הכוזרים על הקווקז במקומות שבהם היה ריכוז יהודי גדול. הכוזרים היו משקל נגד לכיבוש המוסלמי שבכוח החרב אילץ את העמים שכבש לקבל את דת האיסלם. היהודים הצטרפו לכוזרים במלחמתם במוסלמים.

נראה שליהודי הקווקז היה חלק בגיורם של הכוזרים וכנראה גם התחתנו איתם לאחר גיורם. הממלכה הכוזרית ירדה מבימת ההיסטוריה במאה העשירית.

על הכוזרים שמענו לראשונה דווקא מארץ רחוקה כל כך – ספרד. ר' חסדאי איבן שפרוט הוזכר היהודי וראש הקהילה היהודית (948) והסיפור הפילוסופי-תיאולוגי הדמיוני של ר' יהודה הלוי 'הכוזרי' – אמצע המאה ה-11.

סוחרים יהודים שהגיעו על דרך המשי ועברו מסין אל ח'וראסאן – מרכז אסיה – עברו את הקווקז ועברו את כל אירופה ממזרחה עד למערבה ונפגשו באנדלוסיה עם ר' חסדאי איבן שפרוט – אמצע המאה העשירית – וסיפרו לו על עם אחד הנקרא 'כ'זר' השוכן לחוף הים הנושא את שמם "ים הכוזרים". מונטיפיורי דמה מאוד לר' חסדאי איבן שפרוט – בסקרנות לגבי הקהילות היהודיות באשר הן. הוא מטיל ספק בסיפורם של הסוחרים היהודים בטענה שדרכם של סוחרים לקנות את הלב בסיפורים חסרי שחר. רק לאחר שהגיעה אליו משלחת דיפלומטית מביזנץ ואיששה את סיפור הכוזרים – נתן ר' חסדאי איבן שפרוט אמון בסיפור ושיגר שני מכתבים למלכם של הכוזרים. הגיאוגרף הערבי איבן חוקאל שביקר בקורדובה באנדלוסיה התרשם מאוד מהבקאות הרבה שגילה ר' חסדאי.

מיהם הכוזרים, שאנו נמצאים עכשיו בתחום שלטונם?

הכוזרים – או ה'כ'זרים' – נמנו על שבטי השבטים הטורקיים שהגיעו עם זרם חזק של הגירת טורקים בין שנת 570 לשנת 580 אל ערבות רוסיה הדרומית. מספר הכ'זרים לא היה גדול אבל הם צירפו אל שורותיהם רבים מבני עמים שהתגוררו בערבה הגדולה, בין הים הכספי ובין הרי הקאוקאז, ועלה בידם להקים שם מממלכה איתנה. הכ'זרים – הציתו את דמיונם של סופרים רבים במשך מאות שנים. במשך מאות שנים הם היו בגדר מסתורין עבור ההיסטוריונים. הכוזרים הקימו במאה השביעית אימפריה רחבת ידיים שכללה את דרום רוסיה, מזרח אוקראינה (כולל אזור קייב), מערב קזחסטאן, צפון אוזבקיסטאן, חצי האי קרים והקווקז. בירתם הייתה בעיר איטיל בשפך הוולגה לחוף הים הכספי, המוכר עד היום כים הכוזרים.

הכ'זרים היו עם יושב אוהלים ונדדו ממקום למקום כנוודים. מחנות מחנות עברו מדי שנה ממאהל קיץ למאהל חורף ומחנות אלה שימשו גם תחנות גיוס בשעת מסעי מלחמה. הכ'זרים היו עם אוהב מלחמה ומוכנים להתנפל על שכניהם בכל הזדמנות אפשרית. בשנת 627 הם שיתפו פעולה עם הקיסר הביזנטי הרקליוס, בזמן שפלש אל מלכות הסאסאנים בפרס. תחילה הם היו תחת מרות המלכות הטורקית הגדולה, שהוקמה בימים ההם במזרח אסיה, אך משהתפוררה המלכות הזאת הם נעשו עצמאיים.

במאה השביעית הצליחו להתפשט לעבר מערב ולפרוש שלטונם עד לים האזובי הסמוך לים השחור ולהשתלט על חצי האי קרים, שעליו שלטו הביזנטים. אז באו במגע עם התרבות הביזנטית ועם הדת הנוצרית. מסביבם קמו ערי מסחר, שסיפקו לכ'זרים מוצרים שונים שהגיעו מארצות אחרות. הסוחרים היו ברובם מח'ורזם שבירתה חיווה ומן הפרובינציות השכנות שלה. הסוחרים האלה היו ברובם מוסלמים. בעקבות רדיפות יהודים על ידי הביזנטים יהודים רבים מצאו מקלט בשנת 723 אצל הכ'זארים.

התעמולה הדתית שעשו הדתות השונות בקרב הכ'זארים – נוצרים מוסלמים ויהודים – הכוזרים החזיקו אז בדת שמאנית פשוטה, שהאמינה בשלטון הרוחות - והם חשו שעליהם לאמץ את אחת הדתות המונותאיסטיות בתור דת מדינה.

הנצרות הסתמלה בשלטון הביזנטי. האיסלאם סימל את הפולשים הערבים ואת הכ'ליף. לכן היהדות נראתה כפתרון טוב. בסוף השליש הראשון של המאה השמינית הם מקבלים את עול היהדות. יהדותם הייתה שונה מן היהדות של אותו זמן אלא מעין דת משה בגירסה המקראית. הם עשו להם אוהל משכן והקריבו קורבנות. התגיירותם הייתה שטחית מאוד ולא חלף זמן רב עד שלא נשאר ממנה הרבה. לפי המסורת הם שאלו את הנוצרים מה עדיפה יהדות או איסלאם והנוצרים אמרו שהיהדות עדיפה על פני האיסלאם. וכששאל את המוסלמים איזו דת עדיפה הנצרות או היהדות. המוסלמים אמרו שהיהדות עדיפה. לכן לפי מסורת זו בחר ביהדות.

שאמאניזם

עד אז דתם הייתה שאמאניזם, אמונות ופולחני דת הרווחים בחברות שבטיות מסוימות באסיה. השאמאן הוא כהן השבט שנשלט בידי רוח או אל ועל כן ניחן בכוחות על טבעיים. הוא עשוי להגיע למצבי טרנס ואקסטזה ובכוחו לאבחן מחלות ולרפאן, לגלות חפצים אבודים או גנובים ולנבא עתידות. בדרך כלל הוא מקור לכישוף של חסד – מאגיה לבנה.

בתורת מתווך בין החיים לעולם הרוחות הוא משמש גם כמנהיג השבט וכשופט. לפעמים תפקידו עובר בירושה. ולפעמים דרושה תקופת הכנה ממושכת לקבלת התפקיד.

בביוגרפיה של הכומר אבן הקדוש, שביקר בארצם סמוך לשנת 780 לא נזכר דבר לגבי יהדותם. במשך כל אותו זמן הם נלחמו בקווקאז נגד המוסלמים. בשנת 685 הם פלשו לארמניה ובשנת 717 הם פולשים לאזרביג'אן. משנת 722 המלחמה נגד המוסלמים נעשית רצופה. הם מתקדמים לעבר ארדביל ומוסול בעיראק כיום.

בשנת 737 ערכו המוסלמים מסע לכ'זריה ואילצו לדבריהם את הכ'זרים לקבל את עול האיסלאם. יהודים ויהדות אינם נזכרים בכרוניקות הערביות כלל. בשנת 762 התאוששו הכ'זרים ופלשו שוב אל תחומי המהלכות הכ'ליפית. הם מצליחים לכבוש חלק מפרס וחלק מעיראק של ימינו ולקחו בשבי מספר עצום של מוסלמים. לדברי ההיסטוריון הערבי אבן אל את'יר נפגעו בפלישה הזאת לא רק מוסלמים אלא גם 'אנשי חסות', דהיינו נוצרים ויהודים. סימן שהם לא התגרו עד אז באופן סופי. ממלכת הכ'זרים הייתה בימים ההם מעצמה צבאית חזקה שהטילה מוראה על שכניה. נראה שלאחר המלחמה הזאת התחזקה בקרבם הכרתם היהודית והם החלו לקיים מצוות דת ישראל.

בקרב הכוזרים נשארו לא מעט מוסלמים או נוצרים והם זכו לשוויון זכויות מלא.

עד אמצע המאה ה-9 הכוזרים שלטו על הערבה של דרום רוסיה, מן הים הכספי במזרח ועד הַדְּנִיָּפּוֹר. נראה שבתקופות מסוימות פרשו את שלטונם גם לעבר מזרח – הרחק עד לערבות מזרח אסיה. הם גם הצליחו להטיל את מרותם על השבטים הסלאביים שהתגוררו ביערות רוסיה שמצפון לערבה הגדולה והם היו להם למס עובד.

ברבע האחרון של המאה ה-9 משתלטים שבטים, שלימים היוו את העם הרוסי והאוקראיני, ודחקו את רגלי הכ'זריים מן האזורים הקרובים אליהם.

אף על פי כן, הכוזרים שלטו על ממלכה חזקה. הקיסר הביזנטי קונסטנטינוס ה-7 מתאר אותם כאויבים מסוכנים של הממלכה הביזנטית. עם זאת בקשרים הדיפלומטים שבין מלכותו למלכות הכ'זרים נראה שהמלך הביזנטי נהג בכבוד רב במלכי הכוזרים.

חסדאי אבן שפרוט שהיה מוקסם מסיפור הכוזרים החליט לשלוח בשנת 947 שליח מיוחד אל הכוזרים יצחק בר נתן, שנתלווה לצירי הכ'ליף שעמדו לצאת לחצר המלכות בקושטא ולהמשיך משם את נסיעתו לכ'זריה בדרך הים.

חסדאי נתן בידו איגרת ומתנות למלך הכ'זרים וצייד אותו בכסף רב ובכל מה שנחוץ למסע ארוך כל כך וכן נתן לו כמה מלווים. הוא מבקש ממלכת הביזנטים שתאפשר ליצחק בר נתן לנסוע באונייה ביזנטית לארץ הכוזרים. הבקשה נדחתה על ידי מלכת הביזנטים למרות המכתב והמתנות שהוגשו לה על ידי חסדאי איבן שפרוט ובאמתלות שונות מוחזר לספרד אותו יצחק בר נתן מבלי שיכול היה לממש את שליחותו.

באותם חודשים שבהם ישב יצחק בקושטא נפגש שם עם מסמם יהודי מממלכת הכ'זרים. האיש היה מקורב למלך הכ'זרי והוא נתבקש להעלות על הכתב את סיפור הכוזרים, על התגירותם ועל יחסיהם עם המדינות השכנות. המכתב נכתב ביוונית שהייתה לשון הדיפלומטיה והתרבות באגן הים השחור. ר' יהודה אלברצלוני מזכיר מכתב זה ב'ספר העתים'.

באיגרת מובא סיפור מלחמותיהם של הכוזרים. באיגרת מסופר שהיהדות נשתכחה במשך הזמן. הם קיבלו יהודים שברחו מרודפיהם בסבר פנים יפות. המלך באותו זמן שמו היה יוסף. יהודים שנרדפו בביזנטיון מצאו מקלט בארץ הכ'זרים.

גם הניסיון השני של חסדאי לא עולה יפה. באחת מאיגרותיו של המלך יוסף הוא כותב:

ואילו ידעתי כי נכון הדבר – היינו פרשת מלכות הכוזרים היהודית –
הייתי מואס בכבודי ועוזב גדולתי ונוטש משפחתי והייתי הולך מהר אל
גבעה בים וביבשה עד בואי אל המקום אשר אדוני המלך חונה שם
לראות גדולתו וכבוד מעלתו ומושב עבדיו ומעמד משרתיו ומנוחת
פליטת ישראל". היו קשרי מסחר הדוקים בין ח'וראסאן וח'ואריזם
וכוראסאן

הכוזרים השתלטו על הקווקז במקומות שבהם היה ריכוז יהודי גדול. הכוזרים היו משקל נגד לכיבוש המוסלמי שבכוח החרב אילץ את העמים שכבש לקבל את דת האיסלם. לארצם של הכוזרים היו כל המאפיינים של מדינה מפותחת – תופעה יוצאת דופן לימי הביניים. בשנת 740 מקבלים הכוזרים עליהם את היהדות, דת שנרדפה אז ברוב העולם. במאה ה-12 נעלמת האימפריה הכוזרית מן המפה. יש חוקרים הרואים את הכוזרים כאימפריה

חשובה לא פחות מהקיסרות של קרל הגדול, או מהקיסרות הביזנטית או מהח'ליפות הערבית של בגדד – הכוזרים הם שקבעו את גבולותיה המזרחיים של אירופה בימי הביניים. היהודים הצטרפו לכוזרים במלחמתם במוסלמים. היהודים ההרריים הם מן הבודדים בעם היהודי ששלחו ידם בנשק ונלחמו. הם היו מיומנים ברכיבה על סוסים. החוקרים חלוקים לגבי מוצאם של היהודים ההרריים – יש הסבורים שהם שרידי הכוזרים ויש הסבורים בשל הלשון הפרסית שבפיהם כי מוצאם מפרס. כשהכוזרים הגיעו לאזור במאה ה-7 הם יצאו לגייר אותם.

במאה ה-7 וה-8 נתון מזרח הקווקז אזור מגוריהם של היהודים ההרריים במערבולת של מלחמות בין הכוזרים שבאו מהצפון לבין הערבים שבאו מדרום וממערב. הכוזרים נהגו בסובלנות דתית ואילו בטריטוריות ערביות אילצו את היהודים לקבל את האיסלאם בכוח. רבים ברחו מידם הקשה של הכובשים הערבים לטריטוריה כוזרית.

קיימת דעה כי התגיירותם של הכוזרים – קודם המלך בולאן ובית מלכותו ואחר כך כל השכבה השלטת שבכוזריה באה בהשפעת יהודי פרס דרך הקווקז. כך שליהודי הקווקז היה חלק בגיורם של הכוזרים וכנראה גם התחתנו איתם לאחר גיורם. הממלכה הכוזרית ירדה מבימת ההיסטוריה במאה העשירית.

לארצם של הכוזרים, שהייתה מוקפת שבטים ברבריים נודדים, היו כל המאפיינים של מדינה מפותחת: מערכת ממשל מסודרת, מסחר משגשג, צבא קבע. זו הייתה תופעה יוצאת דופן בימי הביניים.

בשנת 740, להפתעת השליטים דאז וההיסטוריונים בימינו, הכוזרים קיבלו עליהם את היהדות, דת שנרדפה בעת ההיא ברוב העולם.

במשך למעלה מ-300 שנה האימפריה הזאת, שרואים בה אימפריה חשובה לא פחות מהקיסרות של קרל הגדול, מהקיסרות הביזנטית או מהח'ליפות של בגדד – התפתחה וגדלה ושרטטה את גבולותיה המזרחיים של אירופה בימי הביניים. בערך במאה ה-12, היא התפרקה לפתע ונעלמה. התשובה עדיין לא ברורה להיסטוריונים בימינו. לאן נעלמו אותם מאות אלפים של יהודים כוזרים? מה אירע להם? איש אינו יודע. הסופר ארתור קסטלר טען שהם ביקשו מקלט במרכז אירופה, ושם התערבבו עם יהודים מצרפת ומגרמניה שנדחפו על ידי מסעי הצלב מזרחה. וכך בעורקיהם של רבים מהיהודים האשכנזים זורם דם כוזרי.

יש היסטוריונים שטוענים כי הם נטמעו באימפריה הרוסית שתפסה את מקומם, אבל מספר קטן מהם מצא מקלט בהרי הקווקז והם היהודים ההרריים. כנגד תפיסה זאת יש הערכה מבוססת יותר שמוצאם של היהודים ההרריים הוא מפרס. הם נמלטו מן הרדיפות ומצאו מקלט בקווקז.

האנתרופולוגים דחו את ההנחה שהיהודים בקווקז הם צאצאים של הכוזרים, שכבשו את הקווקז. היו חוקרים שסברו שמוצאה של היהדות האשכנזית היא מן הגרים הכוזרים. על המניעים שלהם אפשר להתווכח.

כשהאימפריה הכוזרית התמוטטה, בערך במאה ה-12 כל האזור מדרבנט שבדגסטאן בצפון ועד באקו. בדרבנט, למרגלות הרי הקווקז עצרו הכוזרים את התפשטות האיסלאם לאירופה. כשם שקרל מרטל עצר את האיסלם זמן קצר אחר כך במערב.

ניסע בנוף ההררי של הקווקז אל עיר המשי הקסומה שְקִי, נבקר בארמון החאן על הוויטראז'ים וציורי הקיר הקסומים שלו. נתאכסן ב-Yukhary Karavan Saray, פונדק דרכים קדום שמשאיר את רישומו על המבקר. נסעו ארוחת ערב באווירה פולקלורית.

SHEKI, SAKI, SHAKI, NUKHA

אלה הם שמותיה של העיר הנמצאת 700 מטר מעל פני הים. ממוקמת כ-380 ק"מ צפונית מערבית לבאקו.

היא בנויה כאמפיתיאטרון מוקפת בהרים ויערות של עצי אלון. היא נישאת מעל נופי טבע ציוריים, שדות מרעה. בעיר, תראה בתי לבנים, רחובות מוצלים בעצי ערבה בוכייה ותעלות המובילות מי מעיין זכים.

ממוקמת בגדה השמאלית של נהר KISH. במקורה הייתה ממוקמת העיר במורד הגבעה. העיר הועברה למקומה העכשווי בעקבות שיטפון הרסני בשנת 1772. ההתיישבות המקורית החזירה את היישוב לתקופת הברונזה המאוחרת. המיקום החדש היה בסמוך לכפר NUKHA. העיר קיבלה את שמה המקורי שקי בשנת 1960, שם שציין את השבט SAKI, שהתגורר במקום.

שקי הייתה מפורסמת מאז ומתמיד כמרכז משי וכתחנה חשובה על דרך המשי. שקי עודנה תעשייה ענקית שהייתה פעם חלק מברית המועצות בגידולי המשי. המפעל נקרא כמובן בשם 'לנין'. בימי הזוהר של מפעלי המשי הועסקו בו כ-7,000 עובדים מתוך כ-100,000

תושבים. כיום תעשיית המשי עודנה קיימת בבתי מלאכה פרטיים. הגידולים החקלאיים החשובים באזור הם טבק, ענבים, גרעינים, אגוזים, צאן ומשקי חלב.

שקי התפרסמה במאה ה-18 כמקום ארמון הקיץ של החאן. בארמון תמשיחי קיר מקסימים. אחד מהם באורך של 24 מטרים. וויטראז'ים מקסימים. לצד הארמון אפשר לצפות במצודה ובכנסייה שהפכה למוזיאון לשטיחים, שלושת המסגדים והקרוואן סאראי המשוחזר, שכל הסיכויים שתתאכסן בו.

המוזיאון ההיסטורי של שקי, מביא יצירות אמנות מכמה תקופות. רובן עשויות ממשי. המרכז בולט בשני מגדלים סובייטים. תוכל לראות את הגגות האדומים הניבטים מכל כיוון באופק.

אם אתה רוצה לטעום משהו מתוק חנויות הממתקים מציעות חלווה. אם יש לך מעט זמן כדאי לראות את מצודה GELERSEN-GERESEN והכנסייה האלבנית בכפר KISH, צפונית ל-SHEKI.

[לקרוא סיפור: 'לילה על דרך המשי']

יום שישי, 14 ביוני

ניסע אל מעבר הגבול של גרוזיה בדרך הררית קסומה.

גרוזיה - כללי

קו אורך 40-46 מעלות. קו רוחב 42.

גרוזיה ידועה בעולם בשם GEORGIA. בארה"ב אחת המדינות נקראת באותו שם, אבל היא נקראת על שם מלך אנגליה ג'ורג' השני. אוכלוסייתה מונה כ-6 מיליון תושבים. שטחה כ-69,700 קמ"ר. [מתוכן האוטונומיה של אבחזיה – כ-8,000 קמ"ר. כ-600,000 תושבים. בירתה סווחומי; אוסטיה הדרומית – אוסטיה הצפונית בתחומי בריה"מ לשעבר היא ארץ הררית משופעת באתרי נופש לחוף הים השחור. מרבית האוכלוסייה גרוזית, עם מיעוטים גדולים של רוסים וארמנים. היא עשירה במינרלים ואף נתגלו בה מרבצי זהב. מצטיינת בהפקת חשמל על-ידי תחנות הידרואלקטריות. הגידול העיקרי הוא תה. היא מגדלת גם פרי הדר, גפנים וטבק.

גיאורגיה הוא שמה בארצות המערב. הרוסים הדביקו להם את השם 'גרוזיה'. בגרוזינית נקראת המדינה: סאקארטאוולו. קולכיס – ארץ גיזת הזהב. באנגלית: GOLDLEN FLEECE. במיתולוגיה היוונית גיזת צמר של של איל קדוש בעל כנפיים. לאתאמאס מלך תבאי ולאשתו הראשונה נולדו שני ילדים פריכסוס וקלה. אשתו השנייה –אינו- שנאה אותם וזממה להמיתם, אולם הם נמלטו וחצו את הים על גבו של איל זהב. משהגיעו לקולכיס הקריבו את האיל לזאוס ואת גיזתו תלו במערה המקודשת לאֶרֶס, שם נשמרה על-ידי דרקון. משימת השבתה הוטלה על יֶסון והארגוֹנאוטים. לפי מסורת עתיקה קולכיס היא ארץ גיזת הזהב והיא ממוקמת ברפובליקה של גרוזיה.

הנצרות הונהגה בגרוזיה במאה הרביעית. בימי הביניים הייתה רוב הזמן ממלכה עצמאית. בשנת 1555 חולקה בין פרס לטורקיה. ובמאה ה-19 הועברה לרוסיה. בשנת 1918 – לאחר המהפכה – הייתה חלק מהרפובליקה הפדרטיבית הסובייטית הטרנסקוקזית. בשנת 1936 הייתה לרפובליקה נפרדת במסגרת חבר העמים.

בשלהי שנות ה-80 (לפני כ-20 שנה) גברה בה הלאומנות והתפרצו הפגנות למען עצמאותה של גרוזיה, שהוכרזה באופן חד-צדדי בשנת 1990. האופוזיציה לשלטונו החד צדדי של זביאד גמסחורדיה הביאה לבסוף לידי הדחתו בינואר 1992 והשלטון עבר לידי מועצה צבאית. עצמאותה של גרוזיה הוכרה במאוס 1992 ובאוקטובר נערכו בחירות חופשיות. בעקבותיהן פרצו קרבות בין צבא גרוזיה ובין תומכי גמסחורדיה ובדלנים מהחבלים אבחזיה ואוסטיה הדרומית שביקשה להתמזג ברוסיה. שטחה 3,900 קמ"ר וגרים בה כ-120,000 תושבים]. גמסחורדיה נהרג וטביליסי נהרסה במרכזה. הכלכלה התמוטטה. השלום הושג רק בשנת 1993, משנענתה רוסיה לדרישה להתנתק מהבדלנים וכך איפשרה לגרוזיה להצטרף לחדר המדינות העצמאיות. הנשיא הנבחר בשנת 1995 הוא אדווארד שוורדנזה. בשנת 1996 כוח שיטור רוסי נותר באבחזיה ובדרום אוסטיה ומבטיח למעשה את עצמאותן. בשנת 1995 היה ניסיון להתנקש בחייו של הנשיא שוורדנזה. הוא מאשים גורמים במוסקבה באחריות למעשה.

אחת הבעיות הקשות של גרוזיה הוא חבל אבחזיה, שהרוסים העניקו לו אוטונומיה ובשנת 1993 נלחמו בו הגרוזינים כדי למנוע עצמאות מהחבל המורד, המונה כחצי מיליון תושבים ושטחו כ-8,000 קמ"ר. אזור חקלאי סוב-טרופי. כמה נתונים על גרוזיה:

על כל מאה גברים חיות בגרוזיה 117 נשים, אחוז יחסית גבוה של נשים לעומת ארצות אחרות. תוחלת החיים הממוצעת בגרוזיה עומדת על 68.7 שנים לגברים לעומת 76 שנים לנשים. כ-10% מכלל תושבי גרוזיה הם זקנים בני 80 ומעלה. בטביליסי גרים לפחות 100 תושבים שגילם למעלה מ-100 [לספר את הבדיחה על צוות הטלוויזיה הסובייטית]

גרוזיה

שטחה של גרוזיה כ-70,000 קמ"ר.

אחד מבניה המצטיינים נתן אליהשווילי כותב עליה בספרו: "היהודים הגרוזים בגרוזיה ובארץ ישראל":

ארץ קטנה זו עם הרריה הנישאים אשר עבים יכתירו את ראשיהם ובקעותיה הפוריים והנהרים, עם נהרותיה השוטפים בעוז ומתפרצים בין סלעי מגור ויערות אורנים ואלונים, גאים וזקופי קומה; ארץ עשירה במעיינות מינרלים ומכרות שונים, היא אחת הפינות הכי מצויינות, לוקחות לב, ביופיין מפינות העולם. משוררים גדולים שרו על יופיה וביניהם המשוררים והסופרים הרוסיים פושקין, לרמונטוב, טולסטוי וקנטו המסון, הסופר הנורבגי בעל פרס נובל.

תיירים רבים התפעלו מהוד הטבע וההדר שלה. ארץ זו נמצאת מעבר לקווקז, דרומית מזרחית לים השחור ובה הערים טיפליס [טיביליסי], כותאסי, וחבל באטום וסוחום.

העם היושב בה ההוא העם הגרוזי (כארתלי), עם עתיק ותרבותי. כבר היה ידוע לעולם העתיק. הן סחרו עם צור וצידון. היוונים נשאו ונתנו איתם מימי קדם.

באגדות היוונים ואצל הרומאים הקדמונים היא ידועה בשם אֶבְרִיָה וְקוֹלְחִידָה.

אל סלעיה ריתק זיאוס את פרומתיאוס שמרד בו. יאזון נסע אליה עם בני לווייתו האורגנוטים כדי לבקש שם את גיזת הזהב.

הרומאים הכירו אותם וקיסרי רומא – פומפיאוס, אספסיאנוס ואדריאנוס קיימו יחסים מדיניים עם מלכי גרוזיה.

היסטוריה

בתחילת המאה ה-19 חלו שינויים בחייה של גרוזיה. הייתה זאת מדינה נוצרית קטנה, שסביבה רחשו עמים מוסלימים, אויביהם בנפש. התנפלו עליה לעיתים קרובות הטורקים, הפרסים, הערבים, הסלג'וקים, המונגולים, הדגסטאנים והם נלחמו מלחמות גבורה כדי להגן על מולדתם. הגרוזינים מבקשים את עזרת הרובים כבעלי ברית. במאה ה-19 הצארים הרוסיים התפשטו במדינות השכנות בעיקר ליד הגבול הטורקי. אירקלי השני מלך גרוזיה כרת ברית עם יקטרינה מלכת רוסיה וגרוזיה הפכה למדינת חסות של רוסיה. בכוחות משותפים עם הרוסים הם נלחמו בחזית הטורקית בגבורה. בשנת 1795 התנפל אגא מחמדד חאן מלך פרס על גרוזיה ואירקלי. הרוסים לא עמדו לצידו והוא נאלץ לברוח מטיליס והפרסים בזזו אותה והחריבו אותה.

המלך אירקלי מת בשנת 1798 ואחריו מלך בנו גיאורג ה-12 – שהיה מלך חלש ולא יוצלח. בשנת 1801 התאחדה גרוזיה לחלוטין עם רוסיה, תחילה הייתה זאת אוטונומיה, אבל הרוסים נעצו בגרוזיה את ציפורניהם וכבשו אותה לחלוטין.

האויבים מבחוץ לא הוסיפו לפגוע בגרוזיה, אבל העריצות הפיאודלית הרוסית רדתה בנוצרים וביהודים כאחד. היהודים עוד המשיכו לעסוק במסחר וברוכלות מכפר לכפר. האזור הכפרי נפגע קשות על ידי האצילים הרוסיים והיהודים עוזבים את הכפרים ומגיעים לערים ולעיירות, שבהם היה גרעין ישוב יהודי.

היהודים בגרוזיה

האגדה 'כשאלוהים חילק את ארצות העולם – נרדמו הגרוזינים והארמנים'

עקבות היהודים בגרוזיה הם כבר מזמן עתיק. שמות של כפרים ושכונות, חורבות בתי כנסת ושרידי מצבות עתיקות כולם מעידים על יישוב יהודי עתיק יומין, שמנה אלפי נפשות.

במקורות גרוזיניים עתיקים היהודים מוזכרים בשם URIA וארץ ישראל נקראת בשם URISTAN במילון לגרוזינית עתיקה מפורש המונח הזה בשתי מילים 'אור-יה'

מהיכן באו היהודים לגרוזיה ומתי – זאת אין לדעת בבירור. יש הרבה מסורות אגדיות, אך אין מקורות היסטוריים ברורים לכך.

האם הם צאצאי עשרת השבטים האובדים שהוגלו בגלות אשור בשנת 721 לפני הספירה שהוגלו לחלח וחבור וערי גוזן ומדי?

האם הם צאצאי גלות מאוחרת יותר?

האם הם צאצאי גרים באזור?

בספר "כארתליס צחורבא" (חיי גרוזיה) מאת ההיסטוריון הגורזי טשיטשינאזה, נאמר:

אז החריב נבוכדנאצר מלך בבל את ירושלים והיהודים אשר הוגלו משם, באו לכרתלי (גרוזיה), ביקשו מראש המטה, אשר במצחטא [עיר הבירה הקדומה של גרוזיה], אדמה במס (חרג'יז בגרוזית) להתישב עליה, וראש המטה, ראש ראשי בתי אב, אשר במצחטא נתן להם את מבוקשם והושיבם על גדות אראגווי (נהר במזרח גרוזיה, קרוב למצחטא ומתאחד עם הנהר קוֹרָה ויורד לים הכספי).

גם סופרים קדומים מספרים על גלות נבוכדנאצר מלך בבל. הוא מציין שאת הגולים הושיב על הגדה הצפונית מזרחית של הפונטוס (שמו הקדום של הים השחור).

הגלות לא הייתה חד-פעמית אלא היו גלים גלים שהוגלו לגרוזיה. מספר היהודים בגרוזיה היה גדול לפי הכארתליס צחורבא כשאלכסנדר מוקדון כבש אותה במאה הרביעית לפני הספירה. ההיסטוריון הגורזי מוסיף ששפתם העברית של היהודים הייתה כה נפוצה עד שרבים מן הגרוזים ידעו לדבר עברית. מילים עבריות מצויות בלשון הגרוזית, כמו: שלום, ברכה, דת, דין, כותל, קשר, חרבה,

מערה, חור, חץ, מעלה, כיס, פתיל, צורה, זית, שמע, קבל, שעה, לקק ועוד. יכול להיות שיש כאן השפעת הכיבוש הערבי, שכן חלק מן המילים נמצאות גם בערבית.

בספר עזר ח, יז: נאמר "ואצווה אותם על אידו הראש בכספא המקום, ואשימה בפיהם דברים לדבר אל-אידו אחיו הנתונים בכספא המקום, להביא לנו משרתים לבית אלוהינו". חוקרים מציינים שמדובר כאן בחופי הים הכספי. בימי קדם הקווקז נקרא בשם 'כספא'. בגרוזיה יש כפר שנקרא בשם 'כספי', הנמצא 50 ק"מ מטיביליסי והיה בו יישוב יהודי גדול, כדי שאותו אידו יישלח משם כהנים ולווים לשרת בבית המקדש ההולך ונבנה.

ההיסטוריון טשיטשניאדזה מציין כי במאה הראשונה היגרו לגרוזיה כ-3000 יהודים והתיישבו במערה באזור כותאיסי. בין היהודים היו שניים מראשיהם שאחד נקרא **זאזא** והשני נקרא **ציצי**. עד היום יש בגרוזיה משפחות נסיכים שיש להן מסורת שמוצאן יהודי והן נושאות את הזמות זאזא ו-ציצי.

הגרוזינים היו לפני קבלתם את האיסלאם זראטוסטרים. דת זו קיבל המלך הראשון של גרוזיה פ'אראנוואז, שחי במאה הרביעית לפני הספירה.

בכל רחבי גרוזיה יש עשרות יישובים יהודיים ושכונות יהודיות, אולם עקב רדיפות לא נשאר שם זכר ליהודים. הרבה כובשים ובעיקר מוסלמים כבשו את גרוזיה הנוצרית, הרסו ובזזו והיהודים היו קרבנות של מלחמות אין קץ. רבים הושמדו, רבים המירו את דתם כדי להינצל מיד הכובשים, רבים נדדו לארצות אחרות כדי להבטיח את חייהם.

גם לאחר חורבן בית שני באו יהודים לגרוזיה.

הנצרות התחילה להתפשט בגרוזיה כבר מהמאות הראונות, בתחילת המאה הרביעית, כשהמלך מיריאן קיבל את הנצרות על ידי נינה הקדושה. אז הוכרזה הנצרות לאמונה הרשמית של המדינה. היו חוקרים שחשבו שנינה הייתה יהודיה. חוקרים אחרים סבורים שהיא הייתה רומאית. היא באה תחילה לכפר אורבניסי בשנת 314 לספירה ומצאה שם כפר מיושב ביהודים. עד היום מצויים במקום שרידי בית-כנסת שעל חורבותיו הוקמה כנסייה. נינה דיברה עברית עם תושבי הכפר והצליחה לנצר את החכם היהודי אביתר ואת ביתו סידוניה, שהפכו יחד עם נינה להיות לקדושי הכנסייה הגרוזית.

הגרוזינים קיימו בדרך כלל יחסים הוגנים עם היהודים ולא הפלו אותם לרעה. הם סבורים כי משפחת בית המלכות האהובה עליהם הבגרטיונים הם מזרע היהודים. הם גם ידעו שאנשי השם בכתבי הקודש היו כולם יהודים. כשהנצרות התחילה לרדוף יהודים באירופה השתנה גורלם גם של יהודי גרוזיה שהאשימו את היהודים כשותי דם הנוצרים.

היהודים שועבדו לכנסייה והם הפכו לעבדים ולרכוש הכנסייה. הם שועבדו לקתדרלות של מצחטא, גאלאטי, אללאווארדי, ציון וכן לכנסיות קטנות יותר. כך זכו היהודים להגנה של הכנסייה. היהודים העלו למשעבדיהם מדי שנה: חיטה, תירס, יין, דונג, דבש, חוטי אריגה ועוד ועשו הכול כדי להוכיח את נאמנותם.

היהודים היו פטורים מגיוס לצבא ושילמו בתמורה לשירות מס מיוחד.

באמצע המאה ה-15 - כשגררוזיה התפצלה לממלכות ולנסיכויות, מצבם של היהודים הורע והם מצאו את עצמם תחת משטרים שונים. כשנחלשה הכנסייה ולא יכלה להגן עוד על היהודים מחפשים להיות משועבדים לנסיכים ולאצילים כדי שאלו יגנו עליהם. רק במאה ה-19 כששוחררו האיכרים ברוסיה ובגררוזיה קיבלו היהודים את חרותם. היהודים העלו מס למשעבד והיו מצבים שהיהודים נמכרו לעבדים למדינות אחרות, חטפו את הילדים ובעיקר את הבנות שנמכרו לתורכיה ואלו ניתנו כנדוניה. היהודים המשועבדים הוכו ורכושם נגזל. הגמון גרוזיני שהסתבך בחובות מכר 17 יהודים כדי לכסות את החוב.

הנסיכים במזרח גרוזיה (כארתלי) היו עריצים ונגו ביהודים באכזריות רבה. לכן התחילו היהודים לברוח ממזרח גרוזיה למערבה (אימְרֵטִי), שם נהגו בהם ביתר אנושיות. האצילים הקדישו את היהודים לטובת הכנסיות, בתור תודה לאלוהים. הנה נוסח תעודה מאת המלך סולומון השני מלך אימרטיה, על שנחצב קבר לסולומון הראשון במנזר ג'נאטי וכאות תודה: "לכן, אני מצדידי מקדיש למנזר שלוש משפחות מנתיניי היהודים ועליהם יהיה לשלם למנזר מדי שנה 15 רובל [שהיה סכום עתק] ותשעה פונטים רוסיים דונג [שעווה לנרות]".

גם המלכה מרים, בת הנסיך דדדיאן, אשת סלומון מלך אימרטיה מקדישה במאה ה-18 - משפחות אחדות של יהודים, שקיבלה כנדוניה מאביה לרגל נישואיה.

היהודים נחשבו לאלמנטים רצויים וכל אציל ונסיך היה מעוניין בנתינים יהודיים, עד כי היו מקרים שאציל אחד חטף מנסיך אחר את נתינו היהודי. בתעודה משנת 1799 מתאונן הנסיך רוסטאם פלונדוף לפני מלך כארתלי, שהנסיך צ'רטלי מאימרטיה חטף ממנו משפחה יהודית והוא מבקש מן המלך שיצווה על הנסיך להשיב את המשפחה היהודית, שאותה קיבל כמוהר על נישואיו לאשתו.

סבלם של היהודים גרם לכך שהיהודים נטמעו בגרוזיה מאונס או מרצון וקיבלו עליהם את עול הנצרות ומספרם של היהודים הלך ופחת במאות השנים האחרונות.

כל חוקרי תולדותיה של גרוזיה מאשרים את העובדה שחלק ניכר מן העם הגרוזיני, בעיקר במערב גרוזיה - האימרטיים והגוריים - הם מזרע היהודים שנטמעו בין הגרוזינים הנוצריים. קלסתר פניהם, נימוסיהם, שמות המשפחה וגם השמות הפרטיים הנפוצים באותן משפחות מלמדים שאכן יש

יסוד להשערה זו. אנו מוצאים ביניהם שמות עבריים, כגון: אברהם, יצחק, יעקב, משה, דוד, שלמה, יוסף, גבריאל, מיכאל, אליהו, אלעזר, בנימין, יהורם, זכריה, מלכיה ועוד. ובין הנשים: תמר, מרים, שרה, חנה, אסתר, שושנה, שלומית ועוד.

כלכלת היהודים

מאז וממיד התעסקו יהודי גרוזיה במסחר. כל המקורות הגרוזיים מזכירים אותם כסוחרים וכרוכלים. חלק עסק גם בחקלאות ובאומנויות שונות, מעטים היו ביניהם צורפי זהב וסוחרי אבנים טובות ונמצאו ביניהם הרבה סנדלרים והנשים עסקו באריגה ובסריגה. היו ביניהם גם כובענים ובנאים. בעיקר במזרח גרוזיה, שבה האדמה פוריה יותר, חקרו יהודים אדמות ונטעו עליהם גפנים והתעסקו בתעשיית היין. הם לא התעסקו בפלחה הדדורשת מאמץ גדול יותר.

הדרישות של היהודים היו מצומצמות והם הסתפקו בלחם לאכול ובגד ללבוש. קשה היה למצוא יהודים קבצנים, לעומת היהודים ההרריים שהגיעו שיירות מדגסטן ומקובה שבאזרבייג'אן וכקבצנים ביקשו את רחמיהם של יהודי גרוזיה.

היהודים היו יוצאים בתחילת השבוע וחזרו לקראת שבת עם סחורתם על שכמם, או העמיסו על סוס. היו שנעדרו ממשפחתם לחצי שנה ואף שנה ועברו מאזור לאזור ומארץ לארץ ובעיקר לטורקיה. האימרות שרווחו בחברה הגרוזינית היו: אין עשיר כיהודי ו"ככל שהיהודי קרוע ובלוא, דע לך שבכל קרע בבגדו מסתתר כסף רב". היהודים העמידו פנים של אביונים בפני משעבדיהם.

על היהודים הטילו את המיסים הגבוהים ביותר. בכל צרה שנחתה על גרוזיה היהודים היו הקרבן הראשון, אם לא בגוף אז בממון.

היהודים העדיפו לחיות בריכוזים. פה ושם היו שתדלנים שפעלו למען הקהילה השכונה נחלקה לפי בתי הכנסת. לכל כמה משפחות היה בית כנסת משלהן ובראשו עמד הגבאי, שניהל את בית הכנסת ואת צורכי הציבור, בעיקר ענייני צדקה וגמילות חסד, גחש"א, עזרה לנזקקים והכנסת אורחים. בית הכנסת היה המרכז הקהילתי. הקהילה מימנה את שכרם של הרב, החזן, השוחט והמלמד. ספרי תורה הובאו מארץ ישראל. נוסח התפילה היה לפי נוסח ספרד. החג העליו ביותר היה חג פורים. באותו יום רכבו על סוסים, שתו כדת אין אונס ויצאו במחולות ובתופים.

יתומים צעירים שנותרו ללא אב ואם הועברו להשגחתו של הנסיך, אדון המשפחה, שלקח אותם לטיפולם של משרתיו. עד מהרה הם היו נטמעים בחברה הנוצרית. הקהילה דאגה לפדות את היתומים ולאמץ אותם לבל יאבדו ליהדות.

לימוד התורה לא היה נפוץ כל כך בקרב יהודי גרוזיה. הם לא הקימו ישיבות ומרכזי תורה. עם זאת הם קיימו בקפידה את מצוות הדת והתנהגו לפי השולחן ערוך והי"ד החזקה של הרמב"ם. הם דבקו בשלוש תפילות ביום ובספר תהילים שבו הגו כל ימיהם ובו מצאו נחמה.

מה שהחזיק את היהודים הייתה האמונה במשיח והם ראו את עצמם אזרחי ארץ ישראל. הם האמינו שבשנת תרס"ו (1906) יבוא משיח צדקנו ויגאל אותם על סמך הפסוק בבראשית לח, יד: **ותסר** בגדי אלמנותה.

לגרוזיה היו מגיעים משולחנים מארץ ישראל לאסוף נדבות לארבע ערי הקודש. רבים מהם היו רודפי בצע, שאספו כספים ושלשלו לכיסם. הם שהביאו ליהודי גרוזיה את נוסח ספרד והפכו אותם לספרדים. בגרוזיה הילכו סיפורים על השליחים, שהקלו על עצמם והחמירו על יהודי גרוזיה שנחשבו בעיניהם עמי ארצות.

פעם בחודש אב שאלו שליח כזה מארץ ישראל: מתי יחול היום שצמים בו ומתפללים כל היום? [הם התכוונו כמובן ליום הכיפורים חודשיים לפני הזמן]

השליח ראה כמה הם בורים וידע שלקראת יום הכיפורים הם תורמים כספים רבים. ענה להם השליח: בעוד יומיים יחול היום ההוא. כל הקהילה נערכה לקראת הצום הגדול וביקשו מהמשולח להישאר אצלם ולשמש כחזן. כל הקהל הגיע חודשיים לפני יום הכיפורים לתפילת יום הכיפורים.

רצה המקרה ולכפר הגיע עוד משולח מארץ ישראל, ראה שאין איש בכפר. הלך לבית הכנסת ומצא את כולם עטופים בטליתות ומתפללים בדביקות את תפילת יום הכיפורים. צעק המשולח: "טיפשים, מה אתם עושים? רק בעוד חודשיים יום הכיפורים".

המשולח הראשון, שעבר לפני התיבה, קרא למשולח הראשון במנגינה של תפילת יום הכיפורים ואמר: "שתוק, שתוק, כולם חמורים, חמש מאות רובל כסף לקחתי, חצי שלי וחצי שלך". בשמוע המשולח השני את הדברים, נפל אפיים ארצה, ספק כפיים והתחיל לבכות ואמר: "אכן יום הכיפורים היום ואני טעיתי בחשבון וחיללתי יום קדוש זה..."

פעם שקע חמור ביום שבת בתוך בוץ. באו לשאול את השלוח: מה לעשות? אמר להם חכו עד צאת השבת. אמרו לו: רבי, החמור שלך הוא: אמר להם: אתם יודעים מה אל תמשכו אותו ברצועות אלא בזנב.

יהודי גרוזיה התייחסו בזלזול אל היהודים ההרריים, שלא דיברו את שפת הארץ שבה חיו אלא טטית. הגרוזינים ראו בהרריים שחיו בתוך עמים פראיים, הושפעו מהם בחייהם בהתנהגותם. לדעת הגרוזינים ההרריים הם מהירי חימה, אוהבים להשתמש בנשק ונקמת דם נפוצה בקרבם. לעומתם היהודי הגרוזיני רחוק מנקמה ומרצח, שקט יותר ונוח לבריות. הקהילה נידתה עבריינים, ששיחקו

בקוביה ובגניבות קלות. הם זכו לכינויים פריצים ו'קינטו'. יהודי שהתנצר נמחה שמו מהקהילה ולא קיימו עימו קשרים כלשהם. עד למהפיכה הקומוניסטית היהודי גידל זקן ופיאות.

חינוך

חינוך הילדים היה ירוד ביותר. המלמד היה בעצמו עם הארץ. לחדר קראו "מדרש". הלמידים ישבו בשילוב רגליים והמקל הארוך השליט מורה על הילדים. ההורים שילמו למלמד לפי יכולתם הכלכלית. התלמידים למדו אחד מקרא ואחד גרוזינית. בתי דפוס עבריים לא היו בגרוזיה, אלא הובאו מארץ ישראל, מטורקיה ומרוסיה.

מעמד האישה

יהודי גרוזיה, שלא כמו יהודי המזרח האחרים, קיבלו את חרם דרבנו גרשום ולא נשאו אישה נוספת. גם כשאישה הייתה עקרה, חייב היה הגבר להישאר עם אשתו. בניגוד ליהודים ההרריים שנשותיהם לפני המהפיכה הסתובבו רעולות פנים, בגרוזיה האישה הייתה גלויית פנים.

נשות גרוזיה היהודיות התלבשו כמו הנשים הנוצריות. בימי חג לבשה שמלה ארוכה והדוקה, שממנה בלטה גזרתה והבליטה את המותניים והשדיים. החולצה על החזה הייתה רקומה חוטי כסף וזהב. על מותניה חגורת כסף או חגורת משי, אשר פתיליה יורדות עד לקצה השמלה. באוזניה עגילים ועל זרועותיה צמידים כסף וזהב. על ראשה היה מצחון צר ועגול כקשת, עטוף קטיפה רקומה ועליו כילה דקה מהודקת בסיכת זהב ומופשלת מאחור. צמות עבות וקלועות השתלשלו על גבה ומשני צדי לחייה פאות ארוכות ומסולסלות, הרחבות מלמעלה והולכות ונעשות צרות למטה ומגיעות עד לחזה, שהוסיפו לה חן ויופי.

נישואי בוסר לא היו נהוגים כל כך. הגבר נישא בגיל 18 והנערה בגיל 14-16. החופה התקיימה מתחת לכיפת השמיים כמנהג האשכנזים עם שושבינים ואבוקות של אש, בתופים ובמחולות. לחתן קראו 'מלך' ולכלה קראו 'מלכה', כמנהג הגרוזינים הנוצריים.

הנשים הרגישו חופש לנגן בהרמוניקה ולרקוד והבחורים סבבו את הנשים והסתכלו במחוללות. עד למהפיכה בנות לא למדו כלל, אך תמיד הייתה אומנת שקיבלה אל ביתה את הנערות ולימדה אותן תפירה, סריגה, רקמה ומעט קריאה וכתיבה גרוזית. את שכר הלימוד שילם לאומנת החתן. כל נערה התאמצה ללמוד לנגן על תוף ומפוחית והמתנה הראשונה שהארוס הביא לארוסתו היו מפוחית טובה ותוף מפואר.

אמונות

בדומה לחברה הגרדווינית הלא יהודית היהודים האמינו בכישוף, בניחוש, בלךחשים, קסמים, קמיעות. גם תלמידי החכמים עסקו בכך. הם ריפאו חולים על ידי לחישות, הטלת גורל, קמיעות. על כל קיר ודלת היו קמיעות לשמירת יולדות, חולים וכל פגע רע. המשולחים מארץ ישראל ניצלו את העניין והתעסקו הרבה במאגיה שחורה. בייחוד התייחסו ברעדה וביראת כבוד לשתי מחלות קשות 'אבעבועות' ו'אדמת' לאדמת קראו 'אדונים' או 'מלאכים'. בבית שבו היו חולים לא שחטו לא צלו ולא כיבסו בכל ימי המחלה. גם לא השתמשו ברפואות כדי לא להרגיז את המלאכים.

טביליסי או טיפיליס

מקום המעיינות החמים

עד שנת 1936 העיר נקראה טיפיליס. בשנה זו נקראה בשם הגרדוויני טביליסי. היא ממוקמת על קו אורך 41.43 צפון 44.48 מזרח.

טביליסי ממוקמת 120 ק"מ מרכס הקווקז ו-250 ק"מ מהים השחור. היא ממוקמת על אותו קו רוחב של טשקנט, איסטנבול, רומא וברצלונה, בוסטון ושיקגו. ובאותו קו אורך של בגדאד ועדן.

לפני שבעים מיליון שנה בתקופת השלישון, המקום שבו עומדת טביליסי היה מכוסה בים ענק שכיסה את כל טרנסקווקזיה. העיר גדלה משני צדדי נהר הקורה. בימים שהריאות טובה אפשר לראות את הרי הקווקז הנישאים. בצפון מזרח ניבט הר תבור עם 30 מעיינות המרפא החמים, המכילים כמות גדולה של גופרית ואלקאלי. המעיינות מפיקים 3 מיליון ליטר מי מרפא ביום בטמפרטורה שבין 24 ל-46 מעלות צלסיוס. נהר הקורה זורם לאורך 36 ק"מ בתחומי טביליסי. אורכו המלא של הנהר הוא 1,515 ק"מ. רוחבו בין 30 ל-150 מטרים. 5 נחלים נשפכים לקורה בתחומי העיר. העיר יושבת בגובה שבין 380 ל-727 מ' מעל פני הים. הנקודה הנמוכה היא האפיק של הקורה.

האקלים מאוד נח. בממוצע שנתי הטמפרטורה היא 13.2 מעלות. האקלים החם ביותר הוא ביולי והוא מטפס ל-25 מעלות בממוצע. בינואר הוא יורד למינוס אחת (-1). היא נהנית מבריזות שמצננות את האוויר. יורדים בה 505 מ"מ משקעים של גשם ושלג.

תושבים: כמיליון וחצי.

עתיקותה של טביליסי – עיר המעינות החמים – מיוצגת באמצעות הכנסיות והמנזרים העתיקים שלה בני 1,200,800 ו-1,400 שנה. המוזיאונים שלה המציגים את שרידיו של האדם הקדמון. מדענים מצאו באזור שרידים של האדם הקדמון מלפני 5-6 אלפים שנים. גרוזיה הייתה כנראה ערש האדם הקדמון. נמצאו שרידים מהתיישבות נאוליטי. עמק הקורה הוא מקום טבעי להתיישבות, שבו יש שפע מים והוא מוגן על ידי ההרים הסובבים אותו. המעינות החמים תרמו להתיישבות במקום.

העיר וסביבה הם מרכז תעשייתי חשוב. היא מצטיינת בטקסטיל, יין ומזון. יש לה חיי תרבות תוססים. נוסדה במאה החמישית ונכבשה על-ידי הפרסים, הביזנטים, הערבים, המונגולים, הטורקים ולבסוף לידי הרוסים (1801). בשנת 1989 פרצו בה מהומות לאומניות. בשנת 1991 הייתה זירת קרבות בין מתנגדי זאביאד גאמאסחורדה ובין תומכיו. הנשיא כיום אדווארד שווארנאדזה.

1300 לפני הספירה - הקאָרְטְלִי - שבט גדול וחזק של השבטים הגרוזיים התיישב כאן. ממטבעות עתיקים שנמצאו יש הוכחות שבמאות 2-3 לפה"ס סחרו השבטים הגרוזיניים עם הפרתים.

בשנת 458 לספירה טיפליס הייתה לבירתה של גרוזיה, הודות למרצו ויוזמתו של המלך VAKHTANG GORGASALI. הוא נהרג בשנת 502 אבל האנלים של גרוזיה מספרים איך בנו, המלך דאצי "השלים את בניית החומות של טביליסי, כפי שאביו ציווה, ועשה אותה למקום מושבה של המשפחה המלכותית. 20 שנה מאוחר יותר הבירה הייתה MTSKHETA עיר המרוחקת כ-20 ק"מ.

גורי

גורי היא עיר עתיקה שהמבצר שלה 'גורי צ'יִקְה' בנוי בראש הגבעה. הרבה כובשים כבשו אותה – אוסטים, פרסים, מונגולים, עות'מאנים. גורי מושכת תשומת לב בשל היותה עיר הולדתו של יוסיף ויסארינוביץ' ג'וגה שווילי הידוע יותר בשמו המחתרתי סטלין, השליט העריץ של ברית המועצות, שמעריכים כ-20 מיליון את מספר האנשים שהומתו בפקודתו. בית מגוריו הקטן שמור בחצרו של מוזיאון גדול המנציח את תולדותיו של הרודן מלידתו ועד מותו. בין השאר מוצג כאן קרון הרכבת שנשא אותו לוועידת יאלטה, שבה השתתפו גם צ'רצ'יל ורוזבלט. יש כאן גם את בגדיו, מדיו, חפציו האישיים ומסכת המוות המקורית שלו.

לגורי סע 30 ק"מ למטה בכביש המהיר 16, לאחר מכו פנה לכביש מהיר 17. גורי נמצאת 86 ק"מ לאחר הפנייה. בורזחומי נמצאת במרחק 28 ק"מ מגורי. סה"כ מטיביליסי בכיוון אחד 162 ק"מ.

העיר העתיקה של גורי נוסדה על-ידי המלך דויד הבונה במאה ה-12. היא ממוקמת בין שני הנהרות קוֹרָה ו-ליאַקוֹי בעמק קארטלי, שהתפרסמה בשל בוסתניה. בחפירות שנערכו במקום נתגלו מימצאים שכללו אבנים, עצמות, כלי נשק עשויים ברונזה וברזל כלים ואורנמנטים מהתקופה הפרה-היסטורית.

לאורך דורות ארוכים גורי הייתה מרכז מסחרי גדול ומלא חיים שקישר בין מזרח למערב ונודעה כמקום בעל חשיבות אסטרטגית, כפי שמידות תעודות עתיקות.

כיום היא הפכה למרכז תעשייתי גדול בכל גרוזיה ומרכז חקלאי גדול לפירות וירקות. יש בה תיאטרון דרמטי נודע בשם ERISTTAVI שנוסד בשנת 1865 והיא נושאת את שמו של דרמטורג גרוזיני שחי ופעל במאה ה-19. המקום משמש גם אולם קונצרטים. במקום פועלת מקהלת בנות ששרה שירם גאורגיים עתיקים וקוראליים.

במקום קתדרלה וכנסיות עתיקות ומאויירות מן המאה ה-6, שחלקן נהרסו על ידי המונגולים במאה ה-13.

10 ק"מ דרומית לגורי מאחורי הכפר DIDI ATENI יש את הבזיליקה - ZION ATENSKY SIONI. הבזיליקה נבנתה במאה ה-7 על ידי ארכיטקט בשם TODOS. החזית היא חיקוי של הכנסיה DZHVARI של MTSKHETA עם איורים מורכבים באבן. בפנים יש פרסקות משנת 1080. קתדרלות ומנזרים מסתתרים בעמקים הירוקים כולם מאויירים בפרסקות בני התקופות האמורות. מהמאות 11-13

הדרך הצבאית הגרוזינית

הדרך הצבאית, כלומר הדרך המוגנת של גרוזיה, חצתה אותה מדרום לצפון. היא חצתה את טביליסי, עברה את מצחטה, ליד היישוב נאטאחטארי פנתה צפונה, ליישובים דושיט וכביש [16] [A301], עוברת את קאזבגי, עוברת צפונית מערבית באוסיטיניה הצפונית, בברית המועצות כיום, לסטברופול – שם התפצלה הדרך – מזרחית צפונית למוסקבה ומערבית צפונית עברה את הים האזובי אל הים השחור ולכל אירופה.

עד שהונחה מסילת הברזל מבאטומי למוסקבה, בראשית המאה ה-20 הייתה הדרך החוצה את הרכס מטביליסי לוולדי קווקז הנתיב החשוב ביותר, שקישר את גרוזיה עם הארצות שמצפון לקווקז. הדרך הייתה בראשיתה משעול הררי צר, שטיפס צפונה לאורך הנהרות בגוש הרי קזבק, משם ירד המשעול אל המישורים שמצפון לרכס וחבר את גרוזיה עם אירופה. אלפי שנים נשמר המשעול ההררי הצר והנטוי מעל התהומות, על ידי שבטים נאמנים למלכי גרוזיה ומגדלי שמירה היו פזורים לאורכה. עם סיפוחה של גרוזיה לרוסיה בראשית המאה ה-19, הרחיב הצבא הרוסי את הנתיב, מאז ועד היום משמר הכביש את הסיפור ההיסטורי של השביל.

בורזחומי BORZHOMI

היא אחת ממרכזי המרחצאות המינרליים הגדולים בחבר המדינות. היא ממוקמת בגובה 750 מ' מעל פני הים בערוץ שבין שני רכסים ואחאני וטריאלהטי במקום המפגש של נהר הקורה עם שני יובליו. לפני המהפכה בני משפחת המלוכה הצארית באו למעיינות המרפא. כך נהגו גם מנהיגי המפלגה הקומוניסטית. הטמפרטורה של המים היא בין 18 ל-38 מעלות חום. באיכויות הרפואיות שלה היא דומה למעיינות וישי בצרפת והמים האלה מיוצאים למדינות שונות בעולם. במקום פארק ענק בגובה של 1000 מטר מעל פני הים. זאת שמורת טבע ענקית בשטח של 143 קמ"ר וציידים צדים כאן צבאים ובעלי חיים אחרים.

גדול משורריה וסופריה של גרוזיה הוא שוטא רוסטאוולי, שחי במאה ה-12. הוא בעל האפוס 'עוטה עור הנמר' בתרגומו העברי של דב גפנוב ובעריכתו של אברהם שלונסקי. רוסטאוולי הגיע לירושלים במאה ה-12 וחי זמן מה במנזר המצלבה שם גם יש פסיפס של דיוקנו. בכל חבר העמים סוגדים לדיוקנו ושדרות רחבות ידיים נקראות על שמו. בפואמה 11,600 בתים. בכל בית ארבע שורות מחורזות ובכל שורה 16 הברות. עלילתה מספרת על מאבקו של אביר להצלת אהובתו, על מסעות אביריים ועל תבונת השליטים. רוסטאוולי כיהן כנראה בתפקיד ממלכתי והוא מבקר כך בירושלים.

בין עתיקות גרוזיה מצויות מצבות אבן קדומות, למשל כתובת מצחט, המעידות על יישוב יהודי רצוף. נותרו שרידי חורבות של בתי כנסת ומצבות. ידוע כי בטיפליס היא טיביליסי, היה יישוב קראי ויהודי במאה העשירית לספירה. על היישוב היהודי בגרוזיה מספרים שני הנוסעים ר' פתחיה מרגנסבורג ור' בנימין מטודלה, שניהם בני המאה השתים-עשרה. ר' פתחיה האשכנזי קורא לבני הארץ גורגאן, גורגנין או גרגשים. היישוב היהודי היה בתחום סמכותו של ראש הגולה שישב בבגדאד בירת העבאסים בזמן ההוא. ר' בנימין מטודלה הספרדי כותב עליהם:

וכל ארץ התוגרמים... וארץ גורגאן, הנקראת גורגנין, היושבים על נהר גיחון (נהר קורה) והם הגרגשים, המחזיקים בדת הנוצרים. ראש הגולה נותן רשות לכל קהילות ישראל לשים על כל קהל וקהל והם באים אליו לקחת הסמיכה והרשות ומביאים לו דורונות ומתנות מאפסי הארץ.

יש ידיעה מיוחדת במינה, אם כי מאוחרת למדי, מהמאה ה-17 על ספרדי אחד בשם דון ז'ואן מסגלס, שהגיש לסולטאן הצעת תוכנית להקים מדינה יהודית בכל המחוז המיושב על ידי יהודים בדרום הקווקז.

ארץ ישראל נקראת במקורות גרוזיים עתיקים בשם 'אוריה'. יש שמות של כפרים ושכונות המעידים על עקבות של יהודים.

ישנם היסטוריונים גרוזינים המקדימים את היישוב היהודי ליישוב הגרוזי. הגרוזים לדבריהם הגיעו במאה ה-3 לפה"ס ואילו היהודים התיישבו אחרי חורבן בית ראשון – 586 לפה"ס ואף אפשר שחלקם הוגלו בגלות שלמנאסר בשנת 720 לפה"ס. בשפה הגרוזית יש מילים רבות שמוצאן עברי כגון: שלום, ברכה, דת, דין, כותל, קשר, חרבה, מערה, חור, חיך, מעלה, כיס, פתיל, צורה, זית, שמע, קבל, שעה, לקק ועוד. ייתכן שיש כאן גם השפעה של הכיבוש הערבי של גרוזיה. נראה שעזרא הסופר ידע על התיישבות יהודית בגרוזיה וכך הוא כותב (עזרא, ח 17): 'ואשימה בפהם דברים לדבר אל אידו אחיו הנתונים בכספא המקום להביא לנו משרתים לבית אלוהינו'. אותו אידו היה מנהיג קהילה יהודית על חופי הים הכספי. ללפי מקורות קדומים הרי הקווקז נקרא בשם 'כספא'. עד היום יש ישוב שבעבר גרו בו יהודים שנקרא 'כספי'. הוא מבקש שישלח לו משם כוהנים ולוויים לשרת בבית המקדש ההולך ונבנה.

העם הגרוזיני הקדום היה זראטוסטרי והאמין בדואליזם – ביישות הטובה וביישות הרעה – חושך ואור – בגלל הסובלנות שהייתה במאה ה-3 לפה"ס הירבו להגיע לאזור יהודים.

מרכז ההתיישבות היהודית היה במֶצֶחֶטָא, עיר הבירה של מלכי גרוזיה הקדמונים, כ-50 ק"מ צפונית לבירה טביליסי-טיפליס. יהודים רבים גרו בשורה ארוכה של כפרים. פלישות חוזרות ונשנות לתחומי גרוזיה פגעו גם ביהודים. רבים מהם הושמדו או נדדו לארצות השכנות כדי להבטיח את חייהם.

הנצרות

בתחילת המאה הרביעית קיבלה גרוזיה והמלך מיריאן את הנצרות. נינה הקדושה הסתובבה ברחבי גרוזיה בשנת 314 ומצאה בכפר אורבניסי, שבו ישבו יהודים. היא שלטה בעברית והצליחה לנצר את החכם היהודי אביתר עם ביתו סידוניה ובני משפחת בר-אבא. הם היו מפיצי הנצרות בכל רחבי גרוזיה. בקתדרלה 'ציון' מצוי עד היום צלב עץ ועליו שערות אישה. הצלב מיוחס לנינה הקדושה מפיצת הנצרות בגרוזיה. הצלחתה בקרב היהודים הייתה מועטה. עם זאת יש משפחות גרוזיות רבות שמוצאן יהודי. הרבה מאוד שמות יהודיים נפוצים בקרב אותן משפחות עד היום: אברהםס, יצחק, יעקב, משה, דויד, שלמה, יוסף, גבריאל, מיכאל, אליהו, אלעזר, בנימין, יהורם, זכריה, מלכיה ועוד. וכן שמות נשים: תמר, מרים, שרה, חנה, אסתר, שושנה, שלומית ועוד.

טיביליסי – טיפליס – המעיינות החמים

בהיותה עדיין כפר קטן יש עקבות להתיישבות יהודית ברובע הישן של העיר. לרגלי ההר יש רחוב הנקר רחוב 'בית חיים'. לפי מקורות גרוזיים היה ישוב יהודי במקום ולצידו בית קברות. כיום עומדת שם כנסייה ארמנית הנקראת 'כנסיית בית-חיים'.

הגרוזים התייחסו בכבוד ליהודים בארצם משום שבית המלוכה האהוב עליהם - הבגרטיונים – היה מזרע היהודים. הם ידעו שהאבות כולל ישו הם ממוצא יהודי.

באחת השבתות ביקרתי בבית הכנסת בטיביליסי. בין מנחה למעריב של מוצאי שבת הקהל נוהג לצאת לחצר ולרחוב הסמוך. לפתע הגיע למקום גרוזיני נוצרי שהיה בדרכו לקתדרלה 'ציון', השייכת לפטריארכיה הגרוזינית. הוא נעמד מול בית הכנסת, כרע ברכ והצטלב. שאלתי אותו: "זה בית כנסת של יהודים, אתה יודע?" "ודאי שאני יודע", אמר, "אני מודה כמעט כל יום לאלוהי היהודים, על שבאו לגרוזיה והביאו איתם את הנצרות".

לימים האנטישמיות האירופית השפיעה על הנוצרים בגרוזיה והם רדפו את היהודים והצרו את צעדיהם. היהודים מוכרזים כרכוש של הכנסיות והקתדרלות והחל מהמאה ה-10 הם משועבדים לכנסייה. אנו רואים אותם משועבדים לקתדרלות של מצחטא, גאלאטי, ציון, אללאוארדי ולכנסיות קטנות אחרות. שיעבוד היהודים לכנסייה גם הגן עליהם. היהודים העלו לפטרוניהם שלהם מדי שנה מיכסות של חיטה, תירס, יין, דונג, דבש, חוטי ארג ובכל הזדמנות הוכיחו את מסירותם לכנסייה.

היהודים היו פטורים מגיוס ובמקום גיוס שילמו מס מיוחד. בשעת הצורך הם התגייסו ושירתו בנאמנות.

כשגרוזיה התפצלה לשלוש ממלכות – כארתלי, קאחיטי, אמאריטי – באמצע המאה ה-15 ולחמש נסיכויות. אבדן אחדותה של גרוזיה פיצל גם את היהודים והרע את מצבם של היהודים.

היהודים היו משועבדים עד המאה ה-19 שבו שוחררו ברוסיה כל האיכרים. עד אז לא היה נסיך או אציל שלא היו לו כמה יהודים משועבדים ונחשבים לקניינו. היהודים היו נתונים למצב רוחו ולחסדו של האדון. הוא עשה בהם ככל העולה על רוחו. הם נמכרו לארצות אחרות או ניתנו כנדוניה לבנות – לפעמים משפחות שלימות. היו גם אדונים שהתנהגו באכזריות למשועבדים שלהם, היכו אותם, גזלו את רכושם ושלטו בגופם כבהמות. היהודים היו מבוקשים מאוד ולא אחת אציל חטף את היהודים של אציל אחר.

פרנסות היהודים

היהודים התעסקו בעיקר במסחר או ברוכלות. מעטים עסקו בחקלאות ובאומנויות שונות. מעטים מאוד היו צורפי זהב וסוחרים באבני חן. היהודים נטו חיבה למקצוע הסנדלרות היו שעסקו בגידול כרמים ובהפקת יינות. נשים עסקו בסריגה ואריגה. היו הרבה כובענים ובנאים. היו יהודים שעסקו בהלוואת כספים. היהודי חיפש 'לחם לאכול ובגד ללבוש'. בקרב הגרוזינים לא היו כמעט תופעות של עוני גלוי, בניגוד ליהודים ההרריים שרבים מהם היו עניים מרודים.

היהודי יצא לערי מסחר לשבוע, חודש ואף לתקופות ארוכות מאוד של ששה חודשים או שנה. היו סוחרים שנסעו לערי המסחר בטורקיה ואת הסחורה מכרו בגרוזיה.

היהודים נחשבו לעשירים ובפי הגרוזים התהלכו על כך פתגמים 'אין עשיר כיהודי'; 'ככל שהיהודי קרוע בגדים, אז דע לך שבכל קרע בגדו יש כסף'.

בגלל תדמיתם הוטלו על היהודים מיסים כבדים.

על אף היותה של גרוזיה עשירה בחומרי גלם היא הייתה נחשלת בגלל המלחמות התכופות.

האירגון הקהילתי

היהודים העדיפו לגור בריכוזים. המשפחות התחלקו לפי בתי כנסת. ציבור המתפללים נחשב ל'קהל'. בראש הקהל עמד נבחר אחד או שניים, שנקרא גבאי. הוא ניהל את ענייני בית הכנסת ושאר צורכי הציבור הקשורים לחיים הדתיים. לא היו בקהילה פרנסים בדומה למזרח אירופה, אלא היו שתדלנים שהיו להם מהלכים אצל שרים ומושלים. הם שירתו את הקהל שלא על מנת לקבל פרס. לא היו מוסדות מאורגנים, אבל ענייני צדקה וגמ"ח היו בנמצא. העניים פנו ישירות לבית הכנסת והקהל תרם להם בשבת כנדבת ליבו. גם אורח עני זכה להכנסת אורחים.

לא-יהודים היו מתפעלים מן העובדה שלא ראו קבצן יהודי או מחזר על הפתחים. הציבור סייע לעניים בצנעה. יתומים קטנים הועברו לרשותו של הנסיך, אדון המשפחה. כך היה גם בתימן. כך היו הילדים נטמעים ואובדים. הקהילה עשתה כמיטב יכולתה כדי לפדות את היתומים.

חיי הדת של יהודי גרוזיה

בראש הקהילות בגרוזיה עמדו 'חכמים'. הם לא השאירו אחריהם כתבים. חכמי גרוזיה לא הקימו מרכזי תורה וישיבות. הם גם לא למדו תלמוד. הם הכירו את השולחן ערוך ואת הי"ד החזקה של הרמב"ם ופעלו לפיהם. הם פעלו בעיקר לפי המסורות שבעל-פה שעברו מדור לדור. יהודי התפלל שלוש פעמים ביום ובכל רגע פנוי דבק בספר תהלים.

בית הכנסת היה גם המרכז החברתי של היהודים שבו נפלו הכרעות בענייני ציבור. המילה והנישואים נעשו כדת משה וישראל ונחוגו בפאר והדר. החג העליז ביותר והחביב ביותר היה חג פורים. באותו יום רכבו על סוסים, צוהלים ושמחיים כל היום ובלילה ערכו 'סעודת פורים' וחגגו ברוב עם במסכות, בתופים ובמחולות.

החכמים זכו להערכה והקהל פירנס אותם בכבוד. הוא היה הרב, החזן, השוחט והמלמד. בזמן העליות לתורה תרמו למענו וגם קיבל חלק מהבהמה שנשחטה. אם היה מלמד תינוקות ההורים גם שילמו לו שכר לימוד מההורים. הם שמרו על השבתות והחגים על פי התורה. גם בתקופה הקומוניסטית שבה התרחקו יהודים מהדת, הם עדיין לא פתחו את חנויותיהם בשבת. ביום זה הירבו לקרוא תהילים ולשמוע דרשות בבית הכנסת.

בתי כנסת נבנו מעץ או מחלוקי נחל בלתי מסותתות ומשוחות בסיד. בתי כנסת שהצטיינו בגודלם וביופיים נבנו מאבן גזית בטיביליסי, בכותאיס, באוני ובחאלצ'יק.

ספרי תורה הם רכשו מארץ ישראל וכשהגיע ספר תורה הפכו יום זה ליום חג. נוסח התפילה היה לפי מנהג ספרד. ביטחונם באלוהים היה עמוק וכן האמונה בחיי העולם הבא, בתחיית המתים, בשכר ובעונש ובייחוד האמינו בביאת המשיח. כל קיומו התבסס על הגאולה המשיחית, שבה ישוב לעיר הקודש ירושלים. הוא תמיד חשב את עצמו בגרוזיה כאורח נטה ללון, שעוד מעט יגאל וישוב לארצו. הם רצו להיקבר עם עפר מארץ ישראל כדי לחסוך 40 שנה של גלגולי מחילות. ביניהם היו מחשבי קיצין, שהאמינו שבשנת תרס"ו – 1906 – יבוא הגואל וכל זאת על סמך הפסוק בבראשית לח, יד "ותסר בגדי אלמנותה". הם ביקשו לראות את הארץ לפחות פעם אחת או להיקבר בה לעת זיקנתם.

לגרוזיה הגיעו שד"רים מארץ ישראל – מירושלים, מחברון, מטבריה ומצפת – לרוב הם היו ספרדים. נקראו בפי יהודי גרוזיה 'שליחים'. הם נתקבלו בכבוד רב וכל בעל בעמיו ביקש לאכסן אותם בביתו. עם זאת נוצרו לא מעט בדיחות על חשבונם של השד"רים ועל ערמוניותם, שהקלו עם עצמם והחמירו עם הקהילה שאליה באו.

פעם באו אל שליח כזה ושאלו אותו מתי חל היום שבו צמים ומרבים בתפילה והתכוונו כמובן ליום הכיפורים. החודש היה אב והוא שביקש להוציא מהם תרומות – אמר להם כי בעוד יומיים יחול יום הצום הזה. הקהילה נערכה לקראת הצום וביקשו ממנו להיות החזן והציעו לו סכומים נכבדים. הקהל נהר בהמוניו לבית הכנסת לתפילת יום הכיפורים כביכול.

באותו יום בדיוק מגיע מהארץ שליח נוסף שנדהם מהתעלול של המתחזה שלו. הגיע לבית הכנסת וראה את ההמונים מתפללים תפילת יום הכיפורים בחודש אב. השליח החזן שהבחין במתחזה שלו שר במנגינה של תפילת יום הכיפורים: "שתוק, שתוק, כולם חמורים. חמש מאות רובל כסף לקחתי – חצי שלי וחצי שלך". המשולח השני שמע את הדברים, נפל אפיים ארצה והצטרף לתפילת יום הכיפורים בקול בוכים.

תופעות של עבריינות היו נדירות בקרב היהודי גרוזיה, בעיקר מקרי רצח. לדברי נתן אליהשווילי יהודי גרוזיה היו רחוקים מנקמה ורצח. כשביקשו לדבר על התנהגות מצויינת נהגו לומר "שקט כיהודי". פה ושם היו עבריינים של גניבות קלות ומשחקי קוביה. הציבור ראה בהם פסולת של הקהילה וקראו להם 'פריצים' או 'קינטו' בגרוזינית. יהודי שנשא אישה גויה במאה שעברה שמו נמחה מכלל ישראל ולא היו קשרים לקהילה עמו ועם קרוביו.

ה'חדר'

לחדר קראו בית מדרש, או מדרש. המלמדים ידיעתם הייתה מועטה. הילדים ישבו – כארבעים במספר – ישבו על שטיח. הכיתה כללה ילדים בני חמש שהתחילו ללמוד א"ב ותלמידים בני חמש-עשרה שלמדו כבר 'עין יעקב' וכל אלה אצל מלמד אחד.

המלמד ישב מול תלמידיו ומקל ארוך בידו. הוא הכה את תלמידיו על מה שעשו ועל מה שיעשו. אוי לו לתלמיד שלא ידע את שיעורו.

כשהתלמידים חזרו לביתם כל תלמיד פשט את ידו והמלמד הצליף במקל על כף ידו עד שפני הנערים התעוותו מרוב כאב כדי שיירשם במוחו של התלמיד ולא ישכח מה שלמד במשך היום. המקל היה הפדגוג. הלימוד היה בקבלנות ולפי רמת הלימוד: לימוד א"ב וגמר הסידור – 10 רובל; לימוד החומש – 15 רובל; תנ"ך 25 רובל. ברור שהמלמד היה מעוניין לסיים את חובותיו ועל כן היכה את התלמיד כדי להעלות את התפוקה. בתום כל תוכנית הוא קיבל מן ההורים מתנות כסף, גרביים, מטפחות, עוגות וכו'.

מעמד האישה

הקהילה כיבדה את חרם דרבנו גרשום ולא נשאו אישה נוספת, גם כשאשתו הייתה עקרה ולא ילדה לו. האישה הייתה גלויית פנים ולא גילחה את שערה אלא התהדרה בצמותיה העבות. היא כיסתה את ראשה במטפחת ובשבת וחג התקשטה. הנישואים היו בגיל 14-16 לנערה ו18-20 לבחור. במסיבות הייתה הפרדה בין גברים לנשים. הגברים רקדו ושרו בנפרד ונשים בנפרד. אחת אחזה בתוף והשנייה בהרמוניקה – מפוחית – ניגנו וחוללו. הבחורים היו מקיפים את הנשים וצופים בהן. הבנות עד לשלטון הקומוניסטי לא למדו בבתי ספר. הן חונכו להיות אימהות ובעלות בית טובות בעתיד. היו נשים שנקראו 'אומנות' ותפקידן היה ללמד במשך שלוש ארבע שנים את הבנות סריגה, אריגה, רקמה וקריאה וכתביבה גרוזית. שכר הלימוד מומן על ידי החתן. הכלה כיבדה את חמותה ואת חמיה. כל נערה למדה לנגן על תוף ומפוחית והמתנה הראשונה שהעניק הארוס לארוסתו הייתה מפוחית טובה ותוף מפואר.

אמונות עממיות

ההשפעות מן הסביבה הנוכרית היו רבות. היהודים האמינו בכישופים, בניחוש, בלחשים, קסמים, קמיעות. גם החכמים עסקו בדברים אלה. הם ריפאו חולים על-ידי לחשים וקמיעות. על כל קיר ודלת הייתה 'שמירה' ליולדת, לחולה ולכל פגע רע. היטיבו להרוויח מהצורך הזה השד"רים שהגיעו מארץ-ישראל.

כדי להסיר את מחלת האבעבועות, שקראו לה 'אדוניחם' או 'מלאכים'. בכל ימי המחלה לא כיבסו ולא בישלו באותו בית. הם גם לא השתמשו בתרופות כדי לא להרגיז את המלאכים. הם שרו שירים לכבוד המלאכים כדי לרצות אותם.

הם האמינו שפעם בשנה בליל פורים המים נרדמים לשעה קלה ופוסקים לזרום. מי שמשכים אל הנהר מבלי לפצות פיו ומביא לביתו כדים מלאי מים מן הנהר מבלי לפצות פה, אזי יתמלא ביתו כל טוב ואושר ועושר לא יסורו מביתו עד עולם. הרוחות הרעות מנסות לפתות אותו להוציא הגה מפיו ואם לא עולה בידם הדבר הם מוסיפים כובד לכדי המים. מי שעמד בניסיון זכה לאושר ולעושר המובטחים.

יום שישי, 14 ביוני

הגעה למעבר הגבול הגרוזיני. נפתח בסיוור בנופים הירוקים של גרוזיה - עמקים, הרים שגיאים, מעיינות, מפלים ויובלי מים.

נבקר בארץ היין – ב-Gremi בירתה הקדומה של ממלכת קאחטיה. במכלול המזורים והכנסיות של Shuamta מהמאות ה-5 וה-7 ושל מצודת Alaverdi. עם הקתדרלה הלבנה מהמאה ה-11, המרשימה בעיצובה הארכיטקטוני. משם ניסע ל-Telavi (אין זו טעות!), בירתה העתיקה של ממלכת קאחטיה, על המצודה ומגדלי התצפית שלה, מהמאות ה-16 וה-18, שהוכרזו כאתרים לאומיים. ברקע ניבטות הפסגות המושלגות של הקווקז. נלון בבתי משפחות.

יום שבת, 15 ביוני

נשים פנינו לטביליסי (טיפיליס – עיר המעיינות החמים), בירתה של גרוזיה שנוסדה על-ידי המלך וחטאנג גורגאסאלי (מאה חמישית). בדרכנו נבקר במנזרי 'דויד גראג'ה' DAVIT GAREJA באזור מדברי למחצה, החצובים בתוך מערות ונתרשם מאורח חייהם של הנזירים. לאחר ארוחת ערב באווירה מקומית נלון במלון שרתון.

מנזרי דויד גרג'ה נמצאים בקצה המזרחי ביותר בגבול גרוזיה ואזרבייג'אן. זאת מושבת נזירים עתיקה שנוסדה במאה ה-6 בידי נזיר בשם דויד, אחד מ-13 נזירים סודיים ועל שמו נקראת קבוצת חכמים וקדושים, שהגיעו מסוריה במאה ה-6 ופעלו רבות להעמקת הנצרות בגרוזיה. במאות השנים שחלפו עד הכיבוש המונגולי שגרם להרס כבד התפתח כאן מרכז דתי גדול במנזרי סלע, במנזרי מערות ובבתי ספר לפילוסופיה.

יום ראשון, 16 ביוני

נקדיש את היום כולו לביקור בטביליסי היפהפיה, השוכנת משני צידי נהר הקוֹרָה, על מצוקיו וההרים שמסביבו. נבקר בשדרות רוסטאוולי המרשימים, נבקר בקתדרלה המרכזית של טביליסי 'ציון' מהמאות 6-7, בבית - הכנסת בשכונה היהודית הסמוכה, בכנסייה מטאחה של הבתולה מהמאה ה-13, במונומנט של המלך גורגאסאלי, הצופה אל הפנורמה של טביליסי הישנה על בתי העץ הססגוניים שלה, נצפה בפסלה המונומנטלי של אימא גרוזיה ובשרידי מצודת נאריקאלה. נסעד ארוחת ערב באווירה מקומית. נלון במלון שרתון.

יום שני, 17 ביוני

נבקר במצחטא הבירה הקדומה של גרוזיה על כנסיותיה והקתדרלה מהמאה ה-11. נמשיך לעיר הולדתו של סטלין גורי, שנוסדה במאה ה-12. העיר שוכנת במפגש הנהרות הקורה והארגו ומצטיינת לא רק בתעשייה שלה אלא גם בבוסתנים מניבי הפרי. נבקר במזיאון סטלין וככל שיאפשר הזמן גם בעיר המערות Uplistsikhe מהמאה ה-6.

נמשיך לקוטאסי השוכנת כ-120 ק"מ מזרחית לים השחור. העיר השנייה בגודלה במדינה בעלת סמנים רבים מימי הביניים – כנסיות מהמאה ה-11 ומבנים מרשימים אחרים. נסעד ארוחת ערב באווירה מקומית. לינה בבתי משפחות.

אופליסציחה היא אחת מערי המערות העתיקות בקווקז. המקום היה אתר פולחן קדום קודם התנצרותה של גרוזיה. ההרס שזרעו בה הכובשים הערבים והכובשים המונגולים לא חיסל את כוחה של העיר. מלכי גרוזיה עשו את אופליסציחה למקום מושבם, כשטביליסי נכבשה על ידי הערבים. חשיבותה הכלכלית הייתה בשל היותה על דרך המשי – דרך השיירות והמסחר – ממרכז אסיה לאירופה. עם אתריה הגדולים נמנו מנזרים רבים וכנסיות חשובות. שגשוגה של טביליסי מן המאה ה-12 ואילך גרם לירידת קרנה של אופליסציחה. מן העיר שהשתרעה על פני 95 דונם נותרו רק כ-40 דונם וכן כמה כנסיות. השרידים שנותרו כוללים:

1. קבוצה גדולה של מערות חצובות בסלע;
2. תיאטרון
3. מערכות ניקוז
4. אתרי פולחן קדומים שבהם הקריבו קורבנות לישויות שמימיות פרה-נוצריות;

במקום פארק שנוסד בשנת 1929 כדי להגן על יערות העמק התלול של BORJOMI שבו מוצא מקלט האייל הקווקזי. יש מגוון גדול צמחים ובין עצי היער הטבעי צומח הערער, האשור, האשוח והאגוז. חיים פה להנאתם הדוב החום, עז הבר, היחמור, חתול הבר, הגירית, הסמור, לוטרה – כלב הנהר - ועופות רבים ומגוונים. במקום בתי האצולה הגרוזינית – הדאצ'ות.

יום שלישי, 18 ביוני

נעלה היום צפונה ונעפיל בכלי-רכב קטנים לאזור ההררי של סבאטניה ומאסטיה, על גדת האינגורי, על נופי הטבע, יערות עד ומפלים, על מצודות ההרים ועל הכפרים הססגוניים, השוכנים בגובה של 1,470 מטר מעל פני הים. במקום מגדל אבנים עתיק בן כאלף שנה. נחלץ עצמות בטיול רגלי קצר למעיינות המינרליים שבקירבת מקום. נאכל ארוחת ערב במאסטיה ונלון בבתי משפחות.

מסע אל הקווקז מבלי לטפס אל רכס הקווקז אינו נחשב למסע בקווקז. אנחנו מטפסים למרגלות קוקודי הקרח הנצחי של הר אושבה והר שחארה, דרך הקניון הגועש של נהר אינגורי.

במיתולוגיה היוונית בחומת ההרים הקווקזית רותק פרומתיאוס כדי שנשר ינקר את הכבד שלו, כעונש על גניבת האש מאלי האולימפוס והבאתו לבני אדם. בעיני היוונים הקדמונים כאן היא קולכיס הקדומה, שלמלך שלה אאטס, שגידל באורוותיו פרי נחושת נושפי אש, הייתה בת ושמה מדיאה. מדיאה הייתה מכשפה יפהפיה, בוגדנית וקטלנית. אם זוהי קולכיס הקודרת והמאיימת, ברור לנו למה הובא לכאן פרומתיאוס. הנוף שאנו נתקלים בו כאן הוא נוף של סוף העולם. הנשר והפרס המרחפים כאן בהמוניהם לא יכלו להשאיר כל סיכוי לפרומתיאוס להישאר עם כבד שלם.

האגדות מספרות כי בחלק הגבוה של הקווקז נהגו התושבים ללכוד פירורי זהב בעזרת גיזות צמר כבשים. מכאן נולד כנראה הסיפור על יאסון ושנים עשר האורגונאוטים, שייטי האוניה 'אָרגו' שהגיעו אל קולכיס כדי להביא את גיזת הזהב.

מדיאה עזרה תחילה לאורגונאוטים כפיה טובה והיא עוזרת ליאסון אהובה להשיג את גיזת הזהב. עד שיאסון נטש אותה לטובת קריאון בתו של מלך קורינתוס. מדיאה מתנקמת ושולחת כמתנת נישואים שמלת זהב מפוארת, שעלתה בלהבות על גופה של הכלה. מדיאה הורגת את ילדיה מיאסון ובמרכבה רתומה לדרקונים מכונפים היא מגיעה לאתונה ונישאת למלך איגאוס. היא זוממת להרוג את בנו תיסאוס והיא מגורשת מאתונה. בסופו של דבר היא חוזרת לקולכיס ומסייעת לאביה מלך קולכיס לחזור לשלטון. דמותה של מדיאה וגיזת הזהב היו נושא ספרותי לאורך דורות לטרגדיות ולשירה אפית, לאופרות. אמנים רבים לאורך הדורות צירו את דמותה על כדים וציורי קיר, תבליטים וסרקופגים ועוד ועוד.

אגדות מספרות על מלכים קדמונים שנהגו להעלות את כל אוצרות הזהב שלהם למרומי ההרים הללו כדי להפקידם בידיהן של המשפחות ההרריות הזועפות, ששימשו מעין בנק. בצאתם לקרב הם ידעו שהאוצרות נמצאים במקום מבטחים. אומרים שזהו מקור העושר האגדי של הקווקז ההררי.

בהרים הללו אין בית שאין בו כמעט פוחלץ של נשר, פרס, דב או כבש הרים – זן שעומד לפני כליה. הכל מוצג לראווה על המזנון, או על הקיר. אנשי הכפרים הנידחים בהרים אושגולי או לנג'רי ששלג עולמים רובץ על גגותיהם, צדים חיות בלי חשבון. עם עדרי

עזויהם נעים הכפריים חמושים ברובי ציד ישנים ובמלכודות קטנות, השוברות את רגלי השועלים ואין מי שינסה למנוע מהם.

הסוואנטים הם בני עם עתיק היושבים על אדמתם עוד מימי ממלכת קולכיס. הם ידועים בקשיחותם והם דוברים שפה עתיקה. הם ידועים כשוודדים עזי פנים, שאינם חסים לא על עצמם ולא על זרים. אין אפשרות לעלות ברכב שאינו שייך לשבטים הללו, כי רק להם מותר לנהוג בשבילי מולדתם ואוי למי שיעז לסטות מנוהג זה.

גבר הסוואנטי נראים תמיד חמורי סבר והנשים מכוסות בבגד שחור כאילו הן באבל נצחי. מעטות מהן יורדות בימי חייהן אל העמק ואז ברוב המקרים הן אינן חוזרות עוד. עם גברי הסוואנטי אפשר לדבר על תלאות הדרך הקשה החורצת את הריהם מזוגדירי, עיר הפלך, ועד לכפר הגבוה ביותר בהרים, אושגולי, שהיא דרך של אבנים ובורות, מהמורות בוך ומפולות אבנים ועפר. זוהי דרך החולפת בין כרי המרעה לבין היערות, בין כתפי ההר לבין התהום הפעורה, בין השמים לתהום הפעורה למטה שבה זורם הנהר. לצד הדרך המתפתלת ניצבות גדרות, שמאחוריהן נחבאות נשים סוואנטיות ומעדרים ארוכים בידיהן. בדרך נראה טחנת קמח המונעת בכוח פלגי המים. מעיינות קטנים נובעים לאורכה של הדרך. יש מהם המגירים מים טהורים וזכים, יש מעיינות הנעלמים בתוך הסבך הירוק. יש מעיינות המבעבעים ממעמקי התהום של אדמה געשית. זהו המיפגש בין אירופה לאסיה. מי המעיינות הם מי מרפא לכל חולי מעיים. עובדה תושבי המקום השותים מים אלה מאריכי ימים הם והסוד טמון במים.

ככל שעולים גבוה אל מעבר להרים של שחארה ואושבאח, וככל שמתרחקים מהערוץ של נהר האינגורי השחור והרועם, מתגבבים כפרי הרכס כמו עדר כבשים מפוזרות. בתי אבן נדחקים אל בתי אבן. סימטאות בוציות מנומרות באבני שדה מתפתלות. חצר נושקת לחצר. קיר בקיר וקורות עץ משתרבות מן הקירות כמסמרי ענק עתיקים. כפרים כמו בסוואנטי הקווקזית מצויים גם בטורקיה, יוון, איטליה, אלבניה ובוסניה, אך כאן באופן ייחודי מזדקרים מגדלי אבן מרובעים, השולחים אצבעות אל השמים. בכל כפר עשרות מגדלים המזדקרים לגובה של כ-20 מטרים. המגדלים נועדו לשמור על החצר, על הבית, על המשפחה, על הנשים ועל הילדים. יש מגדלים בני אלף שנים ומעלה. אין לדעת גם מדוע הם אינם פותחים את הכנסיות בימי ראשון ובימי חג נוצריים ידועים אלא בימי חג אחרים הנהוגים אצלם עוד מתקופות שקדמו לנצרות. הנשים פותחות את הכנסיות בימים 'שלהן' ואינן מסבירות מהם האוצרות הגנוזים בהן.

מציורי הקיר שנוצרו בימי הביניים ניבטות עיניים ענקיות, עתיקות, כמו אצל האתיופים. הדמויות נושאות על ראשיהן כתרי מלוכה והן לבושות גלימות ארוכות. הם אווזים בחנית. כמה מהם הם פרשים הלוחמים בדרכונים ואחרים כורתים את אבריהם של אויביהם.

יום רביעי, 19 ביוני

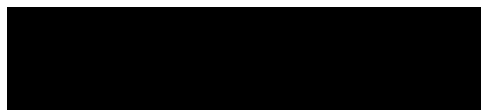
היום ניסע לכפר אושגולי שבכרס הקווקז ונתרשם ממגדלי השמירה מימי הביניים. נערוך תצפית לעבר רכס שחארה, השני בגובהו בקווקז. נשוב לאכול וללון במאסטיה.

יום חמישי, 20 ביוני

נגיע בשעות הערב לטביליסי. בדרך נעצור ונתבסס מנופים ומאתרים. לינה במלון שרתון.

יום שישי, 21 ביוני

נשכים מוקדם ונצא לגבול הארמני לקראת המשך ביקורנו בארמניה.

יום שישי, 21 ביוני

מעבר הגבול הארמני Sadakhlo. מכאן פנינו מועדות לירון בירת ארמניה. בדרך נעבור את Sanahin ו-Haghbat ונבקר במנזרים מהמאות 10-12 ובמנזר מהמאות 10-13. נסעד ארוחת ערב ונתאכסן במלון ירון ארמניה 2, המופעל על-ידי רשת המלונות הבינלאומית Marriot . כללי

קו אורך 40 קו רוחב 46

שמה הארמני: 'האי' אֶהֶסְטָאן. בשנת 1988 פקד את ארמניה רעש אדמה, ובמהלכו נספו כ-25,000 בני אדם וניזוקו קשה העיר לְיֵנְקֵן וסביבתה. אסון דומה אירע בשנת 1926. שטחה של ארמניה 29,800 קמ"ר. ארמניה ההיסטורית שהייתה רחבת ידיים וכיום נהנות ממנה רוסיה וטורקיה. כ-3.5 מיליונים חיים בארמניה ועוד כ-1.5 מיליון חיים בטורקיה, באירופה ובאמריקה. כ-20% מן האוכלוסייה יושבים בבירה ירוואן. שנייה לה לנינאקאן

בשל שטחה הקטן מתגוררים הארמנים בצפיפות ואולי זאת אחת הסיבות לפזורה הגדולה שלהם.

מרכז היישוב בארמניה הוא בעמק ירוואן, חלק מבקעת האראס התיכון (הנהר), בקעת ארפה המזרחית עם לנינאקאן במרכזה ובאגן של ימת סוואן בצפון הסמוכה לה (קרוב לגבול הגרוזי). הכלכלה הארמנית מבוססת על תעשיית המזון (בשר כבש), מתכות וכימיקלים. ארמניה עשירה במחצבים, בהם נחושת, עופרת ואבץ וחומרים להפקת אלומיניום וקיימת בה תעשיית מלט מפותחת. ענף החקלאות העיקרי: משק חי.

הארמנים הם ברובם נציגיו המובהקים של הגזע 'הארמנואידי' או 'הגזע של קידמת אסיה', שסימניו הם: גולגולת רחבה, חוטם גדול ועקום (בולט באמצעו); אחורי הראש שטוחים; שערות ועיניים כהות; גוף שרירי, שיכול להצמיח זקן הדור; שכיחות של קומה גבוהה במקצת מבינונית. *[הבדיחה על הארמנים ועל הגרוזינים וחלוקת הארצות על-ידי אלוהים]* יש גם בין הארמנים גם טיפוסים אחרים – בעלי גולגולת ארוכה, חוטם ישר, שערות ועיניים בהירות, קומה גבוהה ביותר או נמוכה. הארמנים של אסטראחאן בשפך הוולגה ברוסיה הם בעלי אופי אחיד יותר, הם ארוכי גולגולת ושחורי שיער.

השאלה הנשאלת: האם הקורדים שכניהם הם פלג של אותה אוכלוסייה ארמנית? או הם עם צפוני שמראהו השתנה בשל היטמעות שלהם בארמנים. קירבתם של הקורדים לגרוזים מקובלת יותר בקרב החוקרים.

היסטוריה

ארמניה נזכרת לראשונה בכתובת דריווש הראשון. בכתובות בבלייות וארמיות היא נקראת אררט. הקתוליקוס יוחנן וההיסטוריון משה מכורן רואים את תחילת העם הארמני בתוגרמה *[בראשית י', ג; יחזקאל כז, יד]* בן גומר בן יפת, שאותו הם מציינים כאבי ארמֶנֶךְ, אבי ארמניה.

הרודוטוס מספר כי הארמנים לבשו מדים יווניים ולחמו לצדם במלחמתם בפרסים. בשנים 549-612 לפני הספירה הארמנים היו חלק מממלכת מדי הגדולה. במשך כל השנים שארמניה הייתה נתונה לשליטה איראנית (פרס ומדי) ההשפעה האיראנית הייתה עליה גדולה כל כך, שאלכסנדר מוקדון בשנת 331 לפנה"ס מינה כאן במקום פחה פרסי במקום השליט הפרסי הקודם.

ארמניה עברה כובשים רבים: פרס ומדי, אלכסנדר מוקדון ובית סלוקוס, הרומאים, הפרתים.

ארמניה הייתה סלע מחלוקת בין הפרסים לארמנים. 80 שנה לפני שתיאודוסיוס השליט את הנצרות על רומי, הנצרות כבר שלטה בארמניה בהשפעתו של גרגוריוס, הנחשב לגיבורה הרוחני של ארמניה. הניסיונות של הפרסים לכפות את דתם על הארמנים הייתה ללא הצלחה. הדת הנוצרית והאומה הארמנית היו לאחת.

עד לכיבוש הערבי מתנהלות מלחמות בין ביזנטיון לבין הפרסים כשארמניה בתווך. במאה ה-7 הרבה ארמנים מגיעים לביזנטיון ומקבלים משרות בכירות בממשל הביזנטי. אפילו לכס הקיסרות הביזנטית עולים ביזנטים ממוצא ארמני.

משנת 639 יש חדירות של ערבים לארמניה. הניסיון של הביזנטים לשוב ולכבוש את ארמניה עולה בתוהו משום שהארמנים משתפים פעולה עם הערבים. משפחות באגארטיני שהתייחסו לבית דויד מקבלות מהערבים רשות להקים נסיכויות פיאודליות ולבסוף אף לנסיכי ארמניה כולה ואף נסיך הנסיכים של ארמניה, גיאורגיה וארצות הקווקז.

בתחילת המאה ה-11 חוזרים ומשתלטים קיסרי ביזנטיון על ארמניה. בשנת 1020 פולשים לאזור הסלג'וקים. מנהיגם אלפ ארסלן הרס את העיר 'אני' בשנת 1064 וכובש את ארמניה כולה [בשנת 1071] לאחר שניצח את הצבא הביזנטי.

במשך המאה ה-12 כבשו את ארמניה נסיכים קורדים; בשנת 1240 כבשו אותה המונגולים ועד שנת 1349 היא נמצאת בשליטה של החאנים המונגוליים ששלטו בפרס. בתקופת ההרס הזאת הרבה ארמנים בורחים אל העמקים ההרריים של הקווקאז, לגרוזיה, לקרים, למולדאווייה, לפולין וייסדו שם קהילות ארמניות הקיימות שם עד היום.

בשנים 1400-1800 לאחר התפוררות שלטון החאנים קמו נסיכויות בשליטה קורדית, ארמנית וטורקמנית. בשנת 1387 נכבשה ארמניה על-ידי האימפרטור טימור לנג – איש הברזל הפיסח. לאחר מותו של טימור לנג בשנת 1405 בדרכו לכיבוש סין, שלטו בארמניה השליטים הטורקמנים של פרס. בשנת 1473 ניצח את הטורקמנים השולטן העותמאני מוחמד השני וסיפח את ארמניה לממלכתו.

הוא העניק לארמנים חופש דת, בדומה לחופש הדת שניתן לכנסייה היוונית האורתודוקסית. בקושטה ישב הפטריארך של הכנסייה הארמנית ואבי האמה הארמנית ובכל פרובינציה

נקבע פטריארך. בדרך הזאת הייתה לטורקים השפעה על בחירת הפטריארכים. בדרך זו חיו הארמנים חיי שלום ברחבי האימפריה העותמנית ומילאו תפקידים מרכזיים במסחר ובפקידות העותמאנית.

ארמניה הייתה במשך 300 שנה סלע המחלוקת בין פרס וטורקיה. וזאת משום שארמניה – שהייתה ממוקמת במקום מרכזי מבחינה אסטרטגית – כדרך בין מרכז אסיה לאנטוליה הטורקית. בשנת 1605 הרס השאה עבאס (1587-1629) ויישב אלפי ארמנים על יד עיר בירתו איספהאן, בפרוור שנקרא ג'ולפה – על שם העיר הארמנית ג'ולפה שעל נהר אראס בארמניה.

בסוף המאה ה-17 ניסה הקאטוליקוס הקוב (יעקב) ה-6 לעשות את ארמניה למדינה נוצרית עצמאית והשליח ישראל אורי ביקר לתכלית זו – בלא הצלחה – בחצרותיהם של הנסיך הבוחר יוהאן וילהלם בהיידלברג שבגרמניה (1698), הקיסר הגרמני ליאופולד ה-1 והצאר פיור ה-1 (1701).

בשנים 1800-1908 רוסיה יצאה למסע כיבוש נגד פרס והיא כובשת בין השאר את צפון מזרח ארמניה. הרוסים מצרפים את ארמניה ל'טראנס קווקזיה' הרוסית והיה להם חלק חשוב בהתקדמות הכלכלית של הארץ.

עדיין רובו של העם הארמני נותר בתחומי טורקיה בוילאייטים. כתוצאה מן הניגוד בין רוסיה לטורקיה התפתחה איבה בין הארמנים הנוצרים לבין הקורדים המוסלמים, שבמשך דורות הרבה חיו בשלום זה לצד זה.

המוסלמים תוקפים את הארמנים. אחרי מלחמת קרים בשנים 1853-1856 בין רוסיה לטורקיה הוכנסו חוקי הקפיטולציה שאילצו את הטורקים להעניק תיקונים במצבם של הנוצרים והארמנים בכללותם.

בשנת 1863 הוכרו הארמנים כאומה מיוחדת Milet במסגרת האימפריה העותמאנית. הוחלט לכנס אסיפה לאומית ארמנית בת 140 חברים שתסדיר את ענייני האומה הארמנית. אחרי מלחמת טורקיה רוסיה בשנים 1877/8 שבה כבשו הרוסים חלקים נוספים בארמניה, הקורדים המשיכו לרדוף את הארמנים.

בשנים 1855-1890 נוצרו ארגונים מהפכניים סודיים ארמניים, כמו ה'הונצ'אק', הסוציאליסטי ודאשנאק [הלאומי] הלאומי. הם פעלו מז'נווה, פאריס, טיפליס ובמקומות

אחרים. הם הסיתו את בני ארצם להתנגדות פעילה נגד השלטונות הטורקיים ומשנת 1890 ואילך אירעו התקוממויות, ביניהן מרידה ארמנית בסאסון - אוגוסט 1894 - שדוכאה על ידי פרשים קורדים והייתה מלווה בשפיכות דמים אכזרית מאוד. המעצמות יצאו להגנת הארמנים, אך לא יצא מכך הרבה. קבוצה שלש ארמנים צעירים התקיפה את הבנק העותמאני בקושטה. כתוצאה מכך נערך טבח באוכלוסייה הארמנית של העיר, שבו ניספו אלפי ארמנים. באותן שנים התחילה תנועת הגירה מסיבית לקליפורניה בארה"ב. קבוצות אחרות פנו להודו ולאנדונזיה.

כשעלו לשלטון הטורקים הצעירים לשלטון, הם העניקו לארמנים שוויון זכויות, שירתו בצבא, מה שהיה מותר קודם רק למוסלמים והם אף שלחו את נציגיהם לפרלמנט הטורקי. למרות הפרעות

במאות ה-19 וה-20 חיסלו הטורקים קרוב למיליון ארמנים, שהיו תחת שלטון עותמאני מאז המאה ה-16 והעותמנים חששו מהתעוררות הלאומנות הארמנית. ביטוי לכך נתן הסופר היהודי פראנץ ורפל בספרו 'ארבעים הימים של מוסא דאג', שיצא לראשונה בשנת 1933 ותורגם לעברית בשנת 1947, שבו תיאר את המאבק הנואש וחסר התקווה של הארמנים מול הטורקים העומדים עליהם להשמידם. כמה שנים לאחר הופעת ספרו נאלץ ורפל לברוח מאימת הנאצים לצרפת ואח"כ לארה"ב. ארמניה בתחומיה ההיסטוריים, הגדולה פי כמה וכמה מגבולותיה הנוכחיים, סופחה לרוסיה הצארית בשנת 1828. הפרובינציה הרוסית הכריזה על עצמאותה בשנת 1918, אך לאחר מכן הייתה לחלק מהרפובליקה הטרנסקוקוקזית. בשנת 1936 הפכה לרפובליקה סובייטית נפרדת.

הכנסייה הארמנית נוסדה במאות 2-3 על-ידי מפיצי הנצרות שבאו מצפון סוריה, מאסיה הקטנה ומירושלים. ההתנצרות ההמונית הושלמה רק בתחילת המאה ה-4. כוהני הכנסייה שימשו כוהנים במקדשים עוד לפני קבלת הנצרות ועל כן יש הרבה יסודות פולחניים קדומים שהשפיעו על הנצרות הארמנית.

בשנת 451 קיבלה הכנסייה הארמנית את העיקרון המונופיסטי, שלפיו – בניגוד לקבוצות נוצריות אחרות הסבורות כי לישו היה בנפרד טבע אלוהי וטבע אנושי. המונופיסטים מאמינים שלישו היה טבע אחד, כלומר שהטבע האנושי התמזג עם הטבע האלוהי. וזאת מבלי להזדהות עם הנימוקים של הכנסיות הקופטית, האתיופית והסורית. בשלב מסוים היא התאחדה עם הכנסייה הגרוזית אך חזרה בה ברבות השנים.

הארמנים מאמינים כי הם שומרי הגחלת האמיתית והיחידה של הנצרות ועל כן הקימו קהילה ארמנית גדולה בירושלים. הפטריארך הארמני הוא לפי המסורת יורשו של יעקב אחיו של ישו, ראש הקהילה הנוצרית הקדומה בירושלים.

ראש הכנסייה הארמנית העולמית הוא הקתוליקוס (פטריארך), היושב באצ'מ'אדז'ין, כ-20 ק"מ מערבית לירוואן, שלפי המסורת זה מקום 'ההתגלות' (זה פירוש השם) של ישו לג'ורג'יוס 'המאיר' מפיץ הנצרות בארמניה, שעל שמו נקראת הכנסייה הגרגוריאנית. הקתוליקוס ממנה את הפטריארכים של סיס, ירושלים וקושטה, אך אינו מתערב בענייניהם. בינתיים סיס בטורקיה התרוקנה מארמנים ובירושלים המינוי הפך לעניין כלכלי בעל אינטרסים מקומיים.

הכנסייה הארמנית הקתולית

בצד הכנסייה הארמנית פועלת גם הכנסייה הארמנית הקתולית שוויתרה על עיקרון המונופיסטיות והיא מקבלת את התפיסה הקתולית שלפיה לישו יש טבע אנושי וטבע אלוהי בנפרד. היא מכירה במרותו של האפיפיור בוותיקן. ראשיתה נעוצה בימי מסעי הצלב, בהשפעת המלוכה הצלבנית הקתולית.

הלשון

הלשון הארמנית נמנית על משפחת הלשונות ההודו-אירופיות. בלשון ובדקדוק שלה יש קירבה ליוונית. היסטוריונים יווניים היו סבורים, ששבט הארמנים שעל שמו נקרא העם הארמני מוצאו מתראקיה – אזור בחצי האי הבלקני – בין הים השחור, הים האדאי, מקדוניה ונהר הדנובה. כיום האזור מחולק בין טורקיה, יוון ובולגריה. לדברי הרודוטוס, הארמנים הם קרובים לפריגים וזאת בשל הקירבה בין היוונים לארמנים. הכתב הארמני גזור מהא"ב היווני והסורי העתיק. הארמנים, כמו שכניהם הגרוזינים, הם בין העמים הסובייטים הבודדים שלא אולצו לשנות את הכתב המסורתי שלהם. עד היום משתמשים הארמנים בארמנית קדומה בתפילותיהם. עד המאה ה-12 הייתה זאת לשון הספרות ועד המאה ה-19 נכתבו בלשון הזה חיבורים בענייני דת. החל מן המאה ה-13 יש בלשון הארמנית מצד אחד השפעה רוסית ומצד שני השפעה טורקית.

היצירה הספרותית

תור הזהב של היצירה הארמנית היה במאות ה-11-14. היצירות נכתבו בארמנית עתיקה על-ידי הקתוליקוס (הפטריארך הארמני) נָרְסֶס שְנֹרְהֶאֲלִי, שחיבר המנונות ופואמות היסטוריות, מיסטיות וחינוכיות. מחבר ידוע אחר הוא סְמֶפְאֵד, מחבר הכרוניקה על קיליקיה

ותירגם ספר על המשטר הצלבני במזרח, שנשתמר רק בתרגום הזה. הספרים עוטרו בעיטורים אמנותיים שבארמניה אמנות זו הגיעה לשיאה. הספרות העממית כללה סיפורים בשיר ובפרוזה, חיבורים על רפואה, כשפים, היסטוריה, דת וחינוך ושירי אהבה. ניכרת השפעתם של הזמרים הנודדים (אשוגים). שיא היצירה העממית היה האפוס 'דויד איש סאסון'. עם השיעבוד המדיני באה ירידה רוחנית לארמניה.

מוסיקה

המוסיקה הליטורגית הארמנית שומרת על דפוס חזנות קדומים של הכנסייה הנוצרית במזרח, שהרי ארמניה הייתה בין המדינות הראשונות במזרח שקיבלו את הנצרות. הם פיתחו טעמי ניגון המזכירים את טעמי המקרא שלנו. שיטת האוקטבות שלהם מזכירה מאוד את המקאמה המזרחית.

אמנות

כבר בעת העתיקה הצטיינו הארמנים ברמה האמנותית שלהם. היסטוריונים יווניים קדומים מספרים על תכשיטי זהב, מכשירי מתכת, כלי נשק וכן בדי משי וארגמן שמכרו הארמנים.

לא נשארו שרידים מהאמנות הארמנית קודם להתנצרותה במאה ה-3. חורבות בניינים וחפצים שעליהם חרוטות תמונות של ציידים וחיות שנתגלו בחפירות בקירבת ימת ואן, שייכים כנראה לעם הנקרא כאלדי או אורארטו, שנטמע בעם הארמני לאחר שאלה השתלטו על ארמניה.

האמנות הארמנית מתפשטת בעיקר לאחר כניסת הנצרות במאה ה-3. יש שפע של יצירות מן המאה ה-5-6 ועד למאה ה-14, שבה איבדה ארמניה את עצמאותה. יש יצירות מופת בתחום האדריכלות. נמצאו למעלה מ-20,000 כתבי-יד ארמנים מאוירים בוונציה, בירושלים, בווינה. עיקר גאוות הארמנים כאמור באדריכלות הנוצרית. ניכרת השפעה פרסית, בארצות ההלניסטיות, בסוריה ובביזנטיון, שבה התמזגו האמנות היוונית והרומית. פרצופה המיוחד של האדריכלות הארמנית הוא פרי מזיגה של סגנונות בצירוף התרומה הארמנית המקורית.

הבניינים הארמניים, רובם כנסיות, הם אינם גבוהים ואינם רחבים ביותר. למרות שניזוקו בהתקפות של הערבים, הביזנטיים, המונגולים והטורקים, עדיין עושים רושם מוצק למדי. הם מתנוססים על פסגות של גבעות. מלט הקירות מכוסה תמיד לוחות שווי גודל, עשויים אבן מלוטשת ומסותתת יפה. בין שאר הדברים המיוחדים לאדריכלות הארמנית יש לציין תכנון כל מנזר כגוש בניינים בתוך טירה, מוקף חומה עזה וכולל כמה כנסיות, מגדלי

פעמונים, קברות קדושים, בתים ציבוריים ובתי מגורים; קישוט של הקירות החיצוניים על ידי פסלי אדם, חיות, עלים וצמחים וזוגות של חצאי עמודים דקים. הם פיתחו לראשונה את כנסיית הצלב לעומת הבסיליקה יחידת הכיוון. הבולטת ביותר היא הכיפה הנועזת, המתנוססת כמעט מעל כל הכנסיות הארמניות המיוחדות בצורתן. הכיפה נמצאת באמצע הכנסייה מעל מבנה מרובע או רב צלעות.

יום שבת, 22 ביוני

סיום בירוואן – מוזיאון לכתבי-יד עתיקים Matenadaran, 'שוק הפשפשים' הצבעוני ועוד. נצא אל עמק אררט, הצופה אל הרי אררט. העמק הוא ערש התרבות, ומצטיין בתופעות גיאולוגיות מדהימות. בדרכנו אל האתר נעצור לתצפית מרהיבה לעבר הר אררט. ב-Garni נבקר במקדש הלניסטי מהמאה הראשונה וב-Geghard נבקר במנזר ובכנסייה חצובים בסלע מהמאות 6 - 13. נבקר ב-Echmiadzin מקום מושבו של הארכיבישוף הארמני. וב-Zwartnots בקתדרלה וכנסיות מהמאה ה-7. נחזור לירוואן לארוחת ערב ולינה במלון ירוון ארמניה 2.

יום ראשון, 23 ביוני

נסיעה דרומה לאזור Vayots Dzor ונבקר במנזרים וכנסיות: Noranvank ו-Astvatsatsin. נבקר בבית עלמין יהודי עתיק יומין מימי הכיבוש המונגולי שנתגלה לא מכבר ליד הכפר Eghegis ובו מצבות יהודיות בארמית ובעברית, המעידות על יישוב יהודי שהיה קיים בארמניה בימי הביניים. חזרה לירוואן לארוחת ערב ולינה במלון ירוון ארמניה 2.

יהודים בארמניה

ההיסטוריונים הארמנים מייחסים את ראשיתו של היישוב היהודי בארמניה לגלות נבוכדנאצר מלך בבל וטירגאנס הראשון מלך ארמניה.

ההיסטוריון הארמני משה מכוֹרֶן מספר שנבוכדנאצר מסר למלך הארמני הארטשאי שבוי יהודי חשוב בשם סמבת, שאחד מצאצאיו היה באגראת אבי המשפחה הארמנית המיוחסת בגראטוני, שנתמנה למשנה למלך ולמכתיר המלך, משרה שהתקיימה במשפחה הזאת עד שנת 443 לספירה. גם משפחת אמאטוני התייחסה על יהודים שמוצאם מאיראן. לפי

המסורת טיגראנס הראשון הביא יהודים מארץ ישראל ויישב אותם בארמונו ובכמה ערים אחרות בארמניה. קשרים בין ארמניה לארץ ישראל ידועים מימי בית הורדוס, שכמה מבניו התחתנו במלכי ארמניה. אחד מנכדיו של הורדוס התמנה על-ידי נירון למלך של ארמניה הקטנה. [מלחמות היהודים, ד, ב, יג, א]. בארמניה הגדולה נתמנו שני בניו של הורדוס טיגראנס ואלכסנדר למלכים [קדמוניות, יח, ה, ד]. יוסף בן מתתיהו מזכיר את טיגראנס מזרע הורדוס (70 לפני החורבן – בימי ישו), שמלך בארמניה. לאחר עלותו לכס המלכות התיישבו שם הרבה יהודים, חיילים ואזרחים; הם התרבו מאוד, עד שבימי מלך פרס שבור מלכא השני (310-380 לספירה) הם מנו מאות אלפים והוא מעביר מן הקווקז לפרס לאזור איספאהן למעלה מ-50 אלף משפחות ישראליות. יש להניח שגם לאחר מכן עוד נשארו בהרי הקווקז הרבה מאוד יהודים. רבים מהם נטמעו בתוך שכניהם הארמנים והגרונים. עד היום יש מסורות בקרב העם הארמני לגבי מוצאם של רבים מבני ישראל. התעמולה הנוצרית התחילה תמיד בקרב הקהילות היהודיות וחדירתה המהירה של הנצרות מעידה על יישוב יהודי גדול בארמניה.

קיימת דרשה באיכה רבא (א, משנה ד): "אמר הקדוש ברוך הוא, אם אני מגלה אותם דרך מדבר הם מתים ברעב, אלא הריני מגלה אותם דרך ארמניא, שהם כרכים ומחוזות ומאכל ומשתה מצוי להם".

בתלמוד הירושלמי, מסכת גיטין, פרק ח, הלכה ז, רבי נחמן מביא הלכה בשמו של ר' יעקב מארמניא - דבר המעיד שבארמניא היו בעלי הלכה, שחכמי ארץ ישראל התייחסו אליהם בכבוד.

לאחר גירוש היהודים בימי המלך שבור השני באמצע המאה הרביעית היישוב היהודי בארמניה התדלדל ומכאן ואילך אין לנו עליהם ידיעות.

ר' פתחיה מרגנסבורג [מאה 10] מאשר שיהודים הוגלו מארמניה לבבל ולפרס בדורות שקדמו לו.

בית קברות יהודי בארמניה מן השנים 1266-1337

זאת העדות הראשונה שהתקיימה בארמניה קהילה יהודית בימי הביניים. לא הרחק מן העיירה ייחגנאדזור YEXEGNADZOR כ-150 ק"מ (80 ק"מ בקו אווירי – 2-3 שעות נסיעה). אנו פונים לדרך מזרחית דרומית מירואן ועוברים בדרכנו את עמק אררט, במפגש הגבולות של ארמניה, טורקיה ואזרביג'אן באזור נחיצ'יוואן.

בדרך: ליד העיירה ARENI שהיא מרכז לייצור יין ובגבעה הסמוכה מצוי מנזר יפה מימי הביניים. משם ממשיכים במעלה נהר הארפה ARPA מזרחה ופונים צפונה לכפר הקטן ירגיס. ליד יובל ה-ARPA, ששמו ירגיס, נתגלה בית קברות יהודי עתיק. גילה אותו הבישוף הארמני אברהם מקרסצ'יאן בבית קברות מימי הביניים שליד גדת הנהר. בתי קברות כאלה פזורים בכל ארמניה, אך המיוחד כאן הוא האות העברית שצדה את עינו של הבישוף. הוא צילם את המצבות ושיגר אותן לפרופסור באוניברסיטת ירוואן, שקבע כי מדובר בכתובות עבריות והמליץ לפנות בנושא זה לאוניברסיטה העברית בירושלים. משלחת מן האוניברסיטה העברית גילתה שמדובר בבית קברות יהודי מימי הביניים. בית הקברות ממוקם על גבי חלקת אדמה מיוערת באזור VAYOTZ DZOR, מול הכפר ירגיס YEGHEGIS, הבנוי על חורבותיה של בירת המחוז העתיקה בעלת אותו שם שלא נחפרה מעולם. כיום זהו אזור כפרי נידח, אך בימי הביניים היה זה אזור מרכזי בהרבה. לא הרחק מכאן עברה אחת מהסתעפויותיה של דרך המשי, מאיראן שבדרום מזרח לכיוון אגם SEVAN צפונה מכאן ומשם אל הרי הקוקז בצפון ואל אזור הים השחור במערב.

בסקר ארכיאולוגי שנערך במקום נחשפו 42 מצבות המעוצבות בצורות האופייניות לימי הביניים. בדרך כלל מעין חצי גליל מוארך עם שוליים מורחבים. מצבה אחרת שנמצאה היא בעלת חתך משולש, שדומות לה מצויות בבתי קברות ארמניים בני התקופה. על חלק מן המצבות נמצאו עיטורים אופייניים לקברים ארמניים קדומים: גלגל החיים (סמל לאלמוות ולחיי נצח), רוזטות – דגמים גיאומטריים של פרחים, עיט, נמר, אריה [יהודה בן תימא אומר: הוי עז כנמר וקל כנשר ורץ כצבי וגיבור כארי לעשות רצון אביך שבשמים. הוא היה אומר עז פנים לגיהנום ובושת פנים לגן עדן – פרקי אבות, פרק ה, משנה כ – תכונות שעלינו ללמוד מהן] ועוד. לא נמצאו בבית הקברות סמלים יהודיים, אף שלעיתים מופיעים הסמלים הארמניים יחד עם כתובות עבריות.

בסך-הכול נתגלו 13 כתובות יהודיות – שתיים מהן בארמית ו-11 בעברית. המצבה המרגשת ביותר ניצבת על קברו של נער צעיר ונושאת על גבה שלוש כתובות בעברית. התוכן עשיר ופיוטי. המצבה נחקקה על ידי חרת מיומן וניתן לקרוא את הטקסט בנקל. זהו טקסט פיוטי של תפילה. על המצבה נכתב:

הרחמן יחוס יחמול וירחם על נפש הנער הצדיק הכשר צבי נחמד עם שבע כיתות של צדיקים וחסידים בגן עדן/ יחיו מתיד, נבלתי יקומון/ הקיצו ורננו שכני עפר, פי טל אורת טלך וארץ רפאים תפיל [ישעיהו כו, יט]/ ונשא אלוהים אלוהי ישראל, ילינהו – כמלאך אלוהים על נשמתו ועל קבורתו הטהורה הקדושה. נפכ"ת [נפשו בטוב תלין]"

בחפירות שנעשו ליד טחנות הקמח, השוכנות ליד האתר. בבניית הטחנה נעשה שימוש משני באבני מצבה של בית הקברות הסמוך. יש לשער שבעת הבנייה של טחנות הרוח כבר לא התקיימה כאן קהילה יהודית.

שתי מצבות נוספות היו בין אלה שנתגלו הפעם: האחת של רחל בת עלי, ואילו השנייה חושפת את סיפורה של אסתר בת מיכאל, "הבתולה המאורשה", שבטרם הספיקה לממש את נישואיה מצאה את מותה.

חלק מן המצבות כולל תאריך וכך ניתן לתארך בנקל את בית הקברות לשלהי המאה ה-13 ותחילת המאה ה-14, תקופה שבה היה האזור תחת כיבוש מונגולי. כל המצבות הוצבו בבית הקברות בין השנים 1266-1337. עדות לשנים שבהן התקיימה כאן הקהילה היהודית.

כל הסימנים מעידים על כך שבית הקברות שימש קהילה יהודית שחייתה במקום לאורך שנים. המצבות והעיסורים, הארמניים בסגנונם, מצביעים על כך שבני הקהילה נעזרו בבעלי מלאכה ארמניים לצורך סיתות המצבות וחקיקת הכתובות על גביהן. עם זאת, העברית המשובחת של חלק מהכתובות מעידה על קהילה ששמרה על ייחודה התרבותי ושנאשה, לפחות חלקם, היו בקיאים במקורות. יש סיבות טובות לשער כי הקהילה הזו ישבה בעיר יארגיס הסמוכה. ייתכן שבני הקהילה התפרנסו ממסחר לאורך הסתעפות הצפונית של דרך המשי. סביר אם כן להניח כי קהילות יהודיות נוספות התקיימו בתחנות שונות לאורך נתיבי המסחר וכי התקיימו ביניהן קשרים. מאין באו לכאן היהודים ובאילו נסיבות הם נעלמו? לעת עתה אין תשובה ברורה.

יום שני, 24 ביוני

אנו חוזרים לגרוזיה. במעבר הגבול ב-Sadkhlo, בדרכנו נצפה באגם Sevan, הנמצא בגובה של 2000 מטר מעל פני הים.

נעבור ברמות הגבוהות של ארמניה וב-Amberd נבקר במצודה. ניפרד מארמניה ומהמלווים הארמנים ונעבור לרכב של חברת התיירות הגרוזינית שיביא אותנו לטביליסי, לארוחת ערב ולמנוחת לילה לקראת טיסתנו לארץ למחרת היום. לינה במלון שרתון.

יום שלישי, 25 ביוני

העברה לשדה התעופה וטיסת בוקר לארץ דרך איסטנבול בחברת התעופה הלאומית הטורקית *Turkish Airlines*.

סיכום

מראשית המאה התשע עשרה אנו עדים לתמורות בחייהם של יהודי הקווקז:

7. מעבר מן הכפרים לכמה ערים גדולות.
8. שינויים במסורת בת אלף שנה, שהתחילה להיות מושפעת מהתרבות המזרח אירופית.
9. היחס אל היהודים לאחר הכיבוש הרוסי ואחר כך המעבר למשטר הקומוניסטי..
10. מדיניות השלטונות כלפי יהודי הקווקז. ההבחנה של השלטונות בין יהודי ממוצא רוסי ליהודי ממוצא קווקזי.
11. מתיחות בינעדתית שהלכה והסתיימה.
12. הלאומנות המוסלימית והשפעותיה על היהודים. היהודים נקלעו לתוך המאבקים בין אזרביג'אן לארמנים.

המסקנה החשובה שהגיעו אליה רבים היא שהפתרון נמצא בעלייה לארץ ישראל.

הכיבוש המונגולי ושל יורשיו במאות השלוש עשרה והארבע עשרה ולאחר הפגיעה הקשה שלהם בפרס ובבגדד, גרמה לכך שיהודים רבים מצאו מקלט באזרביג'אן. המונגולים שהיו "שִׁמְנִים" (מאמינים ברוחות) ובודהיסטים נהגו תחילה בסובלנות כלפי דתות אחרות, אך בסוף המאה השלוש עשרה וראשית המאה הארבע עשרה עברו מרביתם של השליטים המונגולים לדת האיסלאם והם הובילו מהלכים של איסלום בכוח של יהודים ושל נוצרים.

